Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунун, Тыва АССР-нин Дээди Совединин болгаш Министрлер Чөвүлелинин органы

1990 чыл май 18 № 114 (14314) пятница

1925 чылда үндезилеттингеи Өртээ 3 кел.

Часкы тарылга МЕДЭЭЛЕР ЧУНУ ЧУГААЛАП ТУРАРЫЛ?

Бо чылдың часкы тарылгазының канчаар чоруп турарының дугайында Тыва АССР-ниң Статэргелелиниң медээзин редакция алган. Май 14-те турганыбиле алырга, часкы тарылганың нییти темпизи эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, элээн бедик. Тодаргайлаарга, 264460 муң гектар культураларны бо чазын тарыыр тургаш, ону херек кырында 66995 гектар чедирип, планны 25,3 хуу күүсеткен-дир бис. Ол дээрге, эрткен чылдаазындан барык 2 катап хөй.

Тус-тус районнарны алыр болза, Бии-Хем планны 62,4, Таңды 40,4 хуу чедире берген, өскелерни дыка мурнап турар. Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Өвүр, Тожу районнар тараа чаштырылгазынче кирбээн. А Тес-Хем, Барыын-Хемчик бо ажылды чаа эгелээн.

Бистер мурнунда ышкаш, кайы культураны кажан, канчаар чажар талазы-биле кымдан-даа айтыышкын маналп турбас бис. Ону ажылагыйлар боттары шиитпирлээр. Амгы үеде чаъс чагбайн турар, ынчангаш ол чорук чаштырылганың темпизинге салдарлыг дээрзи билдингир. Бир-тээ, ажылагый бүрүзү бот-башкарлыр чүве болганда, агаарбойдустуң байдалын көрүп тургаш, кайы культураларны кажан чажарын боттары билир. Оон уламындан бии-хемчилер тараа болгаш тараа-бобы культураларны тус-тузунда 75 хуу чедир тарый берген.

Мал чоми культураларны республика база-ла кидин түлүк тарып турар. Чаңгыс чылдыг сигеннерни 71415 гектарга тарыыр тургаш, ол планны 16,5 хуу чедире берген-дир бис. А эрткен чылын чүгле 6,8 хуу турган. Таңдының ажыл-агыйлары чаңгыс чылдыг сигеннің 46 хуузун тарып алган. Ийигги черде — Кызыл район — 40,5 хуу.

Ногаа, картофель тарылгазының талазы-биле байдалвыс кандыгыл? Эрткен чылдың деңнелинден арай куду: ногааныы ындыг, а картофель олуртулгазы мурнуку чылдан шапкын. Ногааны, картофельди Барыын-Хемчиктиң, Таңдының, Каа-Хемниң, Кызыл районнуң, картофельди баштай адаанывыс районнарның ажыл-агыйлары тарып кирипкен. Чөөн-Хемчикчилер амдыызында 65 тонна кукурузаны база чашкан.

А нییти сан-чурагай талазы-биле алырга, байдал мындыг-дыр. Бо частың бир онзагай берге үүлү — чаъс-чаашкын чок. Кайыдаа районга булуттар киргелип, чаар деп изэрге-ле, хат-шуурган дамдыктал кааптар, хадыыр. Каш хүн дургузунда чамдык районнарга аажок изиди. Чаңгыс сас-биле чугаалаарга, бо чазын кан-халыын боор дээрининң дугайында медээлер бадыткаттынып турар. Ам канчаарыл? Бүзүрелдиг арга—суггарылга. Мында аргалар бар бе? Бар. Оттук-Даштың суггарылга системазында элээн каш агрегаттар ажылдап турар. Бай-Тайганың совхозтары суггарылганы бо чылын чедле шору организастаан. «Мурнакчы» совхозтуң хову бригадириниң тайылбыры-биле алырга, эң ылаңгыя бугалар унунда сиген шөлүн малчыннар шынарлыг болгаш бедик темпилиг суггарып турар. Ынчалзадаа нежээ орайга чедир суггарган азы дүнеки эзлчегде ажылдааннар көзүлбес.

Арык-бугаларда бар суугну шуут-ла график өзүгаар ажыглаар херек. Оон башка бо хире кургаг болгаш хаттыг чазын үнүштүң өзүлүг-ла үнер үезинде ону «сула» салып, оруктар «суггарарынга» чарыгдаар болза хоржок.

МЕХАНИЗАТОР

— Бо көстүп чыдар часкы шончалайларда канчаар, белеткеп алган шөлдеривисти чогуур үезинде таарыыр-ла, аныяктар—деп, тракторист Алексей Маады эштеринче кичээнгейлиг көрүп, чугаалады.

Алексей Маадының трактору улуг, кара шөлдү дөрт удаа эргилгеш, үрезиниер төнүп каарга, орук кыдынга кээп доктааганы ол. Чолаачы Олег Картай-оол тараа чаштырган трактористери дуда манап турду. Машиназын чоокшуладыр халдып келгеш, сеялкаларже үрезиции ура-ла берди. Машинаныц хоолайы сеялкаже эргиле берди. Чаштырыкчы ажылчыннар Василий Монгуш, Сергей Оолаймай үрезиниің дола бээрни хайгаарап турдулар.

Бии-Хем районда «Өөк» совхозтуң Сергей Даваага удурткан звенозу муң ажыг гектарга культураларны чаштырар. Звенолардан Василий Чалзайның тараажылар звенозунуң ажылын мактап турдулар. Олар бир дугаарында черни болбаазырадып, тарып киргеннер.

Черни болбаззырадып, чаагай дүжүттү чылдыц-на өстүрүп, ону ажаап ап турган механизатор (**чурукта**) Алексей Маадының ажылынга кызымаан тараажылар шупту билир. Оон дуржулгазын өске звеноларда ажыглап турар. Бии-Хемниц Кужурлуг шөлүн ол тарып, бедик дүжүттү оон ап, мага хангаан. Бо чылын база ол күженнишкинниг ажылдап эгелээни ол.

— Бо бисти долганган калбак шөлдер Алеша Маадының чылдың тарыыр чери-ле болгай. Кайда оңгар, кайда даштыг чер барын ол кончуг эки билир—деп, ооц эжи Сергей Оолаймай чугаалады.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ПРОГРАММАНЫ ЧАРЛААН

ССРЭ-ниц Президентизи М. С. Горбачевтуц бо чылдың май 30-ден июнь 4-ке чедир АКШ-ка күрүне албан-поруунун программазын Ак бажын чарлаан.

М. С. Горбачевтуц болгаш Дж. Буштуц албан өзүзү-биле чугаалажыышкыннары май 31-де болгаш июнь 1-де Вашингтонга дөрт удаа болур. Ук чугаалажыышкыннар советамерик чамдык документилерге ат салырынын өзүлалыбиле доостур.

Совет болгаш америк удуртукчулар июнь 2-де Вашингтондан барык 120 километр ыракта АКШ-тын президентизиниц Кэмп-Дэвидте хоорай даштынын резиденциязынга баар болгаш албан өзүзүнүн эвес ужуражыышкыннарын үргүлчүлээр.

Үдээрниин албан өзүлалы июнь 3-те Ак бажынга болур.

М. С. Горбачев оон дараазында Каттышкан Штаттарга, ылангын Миннеаполиске (Миннесота штат) болгаш Сан-Франциского (Калифорния штат) баар, америк хөй-нییтиниц, херенгиттен болуктериниц төлөөлекчилери-биле, культураныц база эртемниц ажылдакчылары-биле ужуражыр.

(СЭТА).

АЯН-ЧОРУК ДООЗУЛГАН

ССРЭ-ниц Президентизи М. С. Горбачевтуц чалаанын өзүтаар Совет Эвилелинге кээп чораан АЕР-ниц Президентизи Х. Мубарак май 16-да ССРЭ-ниц улус депутаттарынын мурнунга чүве чугаалаан болгаш чогаадыкчы интеллигенциянын төлөөлекчилери-биле литераторларын Төп бажынынга ужурашкан. ССРЭ-те египет удуртукчунун албан өзүзүнүн найыралчы аян-чоруу оон-биле доозулган.

Египет аалчыны үдээрниин өзүлалы Кремльге болган. ССРЭ-ниц Президентизи М. С. Горбачев болгаш оон кадайы Х. Мубарак-биле база оон кадайы-биле найыралдыг байдалга байырлашкан.

Мотоциклистерге үдеткен автомашиналар аэропортче чорупкан.

Х. Мубаракты аэродромга ССРЭ-ниц даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе, ССРЭ-ниц Президент Чөвүлелиниц кежигүнү Е. М. Примаков, албаниың өске-даа кижилери үдээн.

(СЭТА).

РСФСР-ниц улус депутаттарының бирги Съездизинде

РСФСР-ниц улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының даргазы **В. И. Казаков** Съездиниц ажыдып тура, республиканың күрүне эрге-чагыргазынын дээди органынга соңгутканы-биле холбаштыр депутаттарга байыр чедиргеш, эрткен соңгулдаларның түңнелдерин оларга таныштырган. Соңгулда кампаниязы нییтилелдиц политикаже улам ханылап база ажык-чарлыг чоруктуң болгаш демократчыдылганын калбарып турар байдалдарында эрткен. Соңгулдаларниң онзагай үүлдери үүл дээрге депутатка кандидаттарниң саныи кызыгаарлаваанында, хөй-нییти организацияларындан депутаттарны дорт соңгувааны болур. Ол ышкаш национал-девискээр округтарындан депутаттарны бир дугаар соңгаан.

Март 4-те болган соңгулдаларга соңгукчуларниң 77 хуузу киришкен. Аэропорттарга, вокзалдарга, эмнелге болгаш санаторий черлеринге соңгулда участоктарын организаставаан база соңгукчуларга тускай шынзылгаларны тывыспаан турган болза-даа, ол хире хөй соңгукчуниң бадылаашкынга киришкени соңгулдаларны бедик деңнелге эрткенин хереченлеп турар.

Бо Съезд ажыттынып турар үеге чедир 1059 депутат соңгуткан, ам дээрезинде 9 мандат хостуг бооп артпышаан. Ындыг болзажок, депутат корпузу нییтизи-биле бистиц нییтилелдиц социал составын долузу-биле илергейлевейн турар. Ол үүл дээрге депутат корпузунда хөрээжен чонниң үлүг-хуузу—5,3 хуу, ажылчыннар—5,6 хуу, а бөдүүн колхозчулардан чүгле 6 кижи, студентилерден чүгле бир кижи соңгуткан. 60 хардан өрү назылыг депутаттар 16.

Депутаттарниң составы Россияныц национал составын долузу-биле илергейлеп турар. Республикада чурттап турар 46 нацияларниц болгаш биче саныиг улустарниц төлөөлекчилери депутатка соңгуткан. Депутаттариниц 94 хуузу эң баштай соңгуткан кижилер болур. Хоойлу-дүрүм чогаадып тургузар болгаш боттарының округтарының соңгукчуларының эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле ажылчорудулганың арга-дуржулгаларын чедип алырынга оларга элээн үе негеттинер дээрзи билдингир.

Бүгү депутаттарниң 86 хуузу СЭКП кежигүнү, коммунистиг идеалдарга бүзүрелдиц маргыш чогун бо факт бадыткан турар.

Россия депутаттарының чаа корпузу дээш бадылаашкынын берип тура, соңгукчулар чаа соңгуткан депутаттар республиканың, оон чурттакчы чонунуң эрге-ажыктарын сөс кырынга эвес, а ажыл-херек кырынга камгалап ажылдаар боор дээрзинге бүзүрелин илередип тургай. Демократияны улам калбартырын, эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың амгы ревирлерин улам сайзырангайжыдарын соңгукчулар депутаттарындан манап турар. Бо бирги чыыш мооц муринда бооп турган чөпшээрежидилге болгаш деткишкин кылыр чыыштар дег эвес, а боду шиитпирлээр эргелиг чыыш болур ужурлуг. Ынчангаш депутаттар соңгукчуларының санал-оналдарын долу илергейлээр, боттарының туружун камгалаар, боттарынын туружун камгалаар, өзүрүү айтырыгларны бир демниг сүмележип чугаалажыр ужурлуг, ындыг болзажок, удуртулга болдурар кол үүл — бистиц нییтилеливистин эрге-ажыктарын бүрүн камгалаары болур деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Дараазында Съездиниц ажылдаар органнарын тургузуп эгелээн. Мандат комиссиязының, Секретариаттың болгаш оон-даа өске органнарының составын Дээди Советтиц Президиуму болгаш депутаттар төлөөлекчилери баш удур тургузуп кылын кааи турган болзажок, ол айтырыглар талазы-биле чидиг маргылдаалар тургустунун кээп турган. Чамдык депутаттар ындыг чоруу-биле Съездиниц ажылынга саат ужураштырын, ону өске үүгеаппаарын ораллажып турган.

Санал-онал солчулгазының түңнелинде Мандат комиссиязының даргазынга ССРЭ-ниц Эртемнер академиязының корреспондент-кежигүнү, Челябинскиниц политехниктиг институтунуц ректору 55 харлыг коммунист **Г. П. Пяткин** соңгуткан. Съездиниц Секретариады улуг маргылдаа чокка соңгуттунган. Съездиниц хүн айтырын бадыладып турда, чидиг маргылдаа тургустунуп келген. Бир чамдык депутаттар Съездиниц ажылчын органнарын тургуская соонда РСФСР-ниц Дээди Совединиц Даргазын соңгуурунче кирер деп чөптүг саналды киргген. А өске бир кезек депутаттар илеткелдерни чугаалажып дооскан соонда Дээди Совет Даргазын соңгуур дээш кызыдып туруп берген. Бо айтырыгны чугаалажырыга хөй үе эрткен.

Оон соонда Мандат комиссиязының даргазынга сөс берген. 1057 депутаттың бүрүн эргели хынаттынган, ийи депутаттың документилерин Төп соңгулда комиссиязы ам-даа кирип келбээн деп, комиссияның даргазы дыпнаткан. Чамдык округтардан немелле материалдар келгиже чедир 1050 улус депутадының бүрүн эргезин хүлээп көөр деп, саналды комиссия киргген. Комиссияның даргазы оон ынай соңгулдалар үезинде кандыг хажыдыышкыннар бооп турганын база соңгукчулардан кандыг негелде-хомудалларның бооп турганын болгаш ол бүгү үүлдер талазы-биле алдынган хемчеглер дутайын Съездиге тодаргай дыннаткан.

Социал байдал болгаш мергежил вайы-биле алырга, РСФСР-ниц амгы депутат корпузу ыныдыг ыныдыг бооп турар: үлетпүр, тулут, транспорт болгаш харылаа ажылдакчылары — 23,2 хуу, көдээ ажыл-агый ажылдакчылары —12 хуу, эртем болгаш чогаадыкчы ажылдакчылары, улус өөредилгезинин ажылдакчылары — 19,5 хуу, партия, совет, хөй-нییти организацияларының ажылдакчылары — 24,8 хуу.

Съезд оон соонда хүн айтырын база катап чугаалажып эгелээн.

Съезд ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниц Күрүнениц кол арбитрин томуйлаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединин **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниц Күрүнениц кол арбитринге эш Галина Петровна Стародубцеваны томуйлаар.

Тыва АССР-ниц Дээди Совединин Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың май 10.

Тыва АССР-ниц Улусчу контроль комитедин тургузар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединин **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниц Улусчу контроль комитедин дараазында составтыг тургузар:

Тыва АССР-ниц Улусчу контроль комитединиц даргазы:

Ооржак Дандар-оол Көк-Хунзевич.

Тыва АССР-ниц Улусчу контроль комитединиц даргазының оралакчылары:

Осипов Владимир Игнатьевич.

Чаш Шаңгыр-оол Кара-Донгакович.

Тыва АССР-ниц Улусчу контроль комитединиц кежигүннери:

Дотпаа Демир-оол Салчакович — «Саян» совхозтуң малчыны, Бии-Хем район.

Монгуш Сергей Дадар-оолович — БАЛКЭ Тыва обкомунун ийиги секретары.

Ондар Дөжүлдей Бүрзүнеевич — СЭКП Тыва обкомунун күрүне эрге-хоойлу килдизиниц эргелекчизи.

Подругин Владимир Алексеевич— Кызыл хоорайның улусчу контроль комитединиц даргазы.

Полулях Юрий Георгиевич—Сибирьнин көдээ ажыл-агый экономиказының эртем-шинчилел институдунуц Тывада комплекстиг килдизиниц удуртукчузу.

Салчак Валерий Болай-оолович — Тыва АССР-ниц Министрлер Чөвүлелиниц Даргазының оралакчызы, Күрплан даргазы.

Содунам Маизыла Салчакович — Тыва АССР-ниц Улусчу контроль комитединиц инспектору, штаттан дашкаар организастыг ажылдар килдизиниц эргелекчизи.

Фирсова Мария Михайловна — Тываныц профессионалдар эвиделиниц область чөвүлелиниц секретары.

Чыдым Даңгыт Иргитович — «Шын» солуныуц редакторунуц оралакчызы.

Шевцова Татьяна Дмитриевна — Кызылдың хоорайлар аразының телефон станциязының телефонизи.

Тыва АССР-ниц Дээди Совединин Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың май 11.

«Өвүр районнуң Сарыг-Хөл көдээ Соведин тургузар дугайында» Тыва АССР-ниц Дээди Совединин Президиумунуц Чарлыын бадылаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединин **доктаадыры болза:**

1990 чылдың март 11-де Өвүр районнуц Сарыг-Хөл көдээ Соведин тургузар дугайында Тыва АССР-ниц Дээди Совединин Президиумунуц Чарлыын бадылаар.

Тыва АССР-ниц Дээди Совединин Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың май 11.

Тыва АССР-ниц Дээди Судун соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединин **доктаадыры болза:**

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди судун дараазында составтыг соңгуур:

Тыва АССР-ниц Дээди судунуц даргазы:

Ховалыг Анай-оол Дыытпеевич.

Тыва АССР-ниц Дээди судунуц даргазының оралакчызы:

Рожкова Любовь Павловна.

Тыва АССР-ниц Дээди судунуц кежигүннери:

Абдрахманов Рафкат Абдуллович

Астанина Татьяна Петровна

Күжүгет Надежда Чычан-ооловна.

Куулар Валентина Доржуевна

Монгуш Саган-оол Халар-ооловиц

Ооржак Зинаида Сарыгбаевна

Северновский Виталий Александрович

Тыва АССР-ниц Дээди Совединин Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың май 11.

СОВЕТ-МООЛ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА

МАР-ныц Улустуц Улуг хуралынын Президиумунуц Даргазы П. Очирбат биле МАРН ТК-ныц Даргазы Г. Очирбаттың чоокта чаа Совет Эвилелинге кылган албанныц аян-чоруу Моолдуц массалыг информация чепсектериниц болгаш хөй-нییтизиниц кичээнгейиниц төвүнде тургар. Моол удуртукчуларныц аян-чоруунуц эртип турганынын болгаш оларныц ССРЭ-ниц Президентизи, СЭКП ТК-ныц Чиигие секретары М. С. Горбачев-биле чугаалажыышкыннарын «Унэн» солун «Кезээ мөңгеде найырал», «Найыралчы харылзаалаарывыс быжыгып чаартынзын» деп эгелериниц адаа-биле парлап турган.

Аян-чоруук дооступ турда П. Очирбат МАР-ныц ССРЭ-де элчин чериниц ажылдакчыларынын мурнунга чүве чугаалаан. ССРЭ биле МАР-ныц аразында ийи талалыг харылзаалар болгаш кады ажылдажылга чаагай чаңчылдарлыг. Чүге дээрге ол үр чылдарда үргүлчүлеп келген. М. С. Горбачев-биле ужуражыышкына ук харылзааларны улам калбартырынга хамаарыштыр боттуг чугаа болган деп, ол медеглээн.

Аян-чоруктуц түңнелериниц талазы-биле МАР-ныц найысылалынга болган парлалга конференциязынга чүве чугаалаан, МАРН ТК-ныц килдис эргелекчизи Н. Сэндэжав дээдиц деңнелге болган ужуражыышкынга ийи чурттуц аразында садыг-экономиктиг харылзааларны эле тургузукчу чорудуушкуннарга дүүштүр тургузарының дугайында дугуржулга чедип алдынган деп медеглээн. Ийи чурттуц кайызынга-даа ажыктыг, деп эргелиг кады ажылдажылганы улам хогжүдериниц тодаргай хемчегларын ажылдап кылыр дугайында даалгалар чогуур министерстволарга болгаш ведомстволарга бердинген. Азия—Оожум океан девискээринге дайын айылын эвээжедиринче ийи таланың чүткүлүү ужуражыышкына илергейлеттинген деп, ол медеглээн.

Улустуц Улуг хуралынын депутады, даараныкчы Н. Дугуйцаган Совет Эвилелиниц МАР-га көргүзүп турар дузаламчызын бедин-биле үнелээн. Сөөлгү үеде моол-совет найыралды болгаш кады ажылдажылганы чедир үнелевейн турар хөөнмер дыңналып турар. Бистиц чүртүвүста кылдынган бүгү үүлдерни ийи чурттуц акы-дуңма найыралынын ачызы деп санаар ужурлуг бис деп, ол чугаалаан.

МАР-ныц Улустуц Улуг хуралынын Даргазы **Пунсалмагийн Очирбат** 1942 чылда Завхан аймактың Тудэвтэй сумузунга төрүттүнген. Ортумак школаны дооскаш, 1960-1965 чылларда ССРЭ-ниц даг институдунга өөренген, техниктиг эртемниц кандидады. Мергежилиниц вайы-биле инженерлеп ажылдап тургаш, одалга-энергетика министриниц оралакчызынга, оон соонда министриниге депшиттирген. 1987 чылда даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш хандырылга министриниге томуйлаткан.

1965 чылдан бээр МАРН кежигүнү. МАРН-ныц XVII, XVIII, XIX болгаш 1990 чылдың апрельде болган онза съездизинге ТК кежигүнүнге соңгудуп турган. Улустуц Улуг хуралынын үш чыыжынын депутады. 1990 чылдың апрельде болган Улустуц Улуг хуралынын сесия сессиязынга МАР-ныц Улустуц Улуг хуралынын Президиумунуц Даргазынга соңгуткан.

МАРН ТК-ныц Даргазы **Гомбожавын Очирбат** 1929 чылда Завхан аймактың Нуруг сумузунга төрүттүнген. Ортумак школаны дооскаш, башкылап турган. 1952-1958 чылларда Москва университединге өөренген. Ону дооскаш башкылап, күрүне университединге кафедра эргелекчилеп, Парлалганың күрүне комитединиц кол редакторунга, «Унэн» солунуц кол редакторунуц оралакчызынга ажылдап турган. 1964-1969 чылларда ТК-га килдис эргелекчилээн. 1969-1972 чылларда СЭКП ТК-ныц чанында Нییтилел эртемниц академиязынга өөренген. Оон соонда Моолдуц профэвилелдериниц төп чөвүлелиниц даргазынга, ТК-га килдис эргелекчизиниц оралакчызынга, «Проблемы мира и социализма» журналга Моолдуц төлөөлекчизи бооп ажылдаан.

Г. Очирбат—1949 чылдан бээр МАРН кежигүнү. МАРН-ныц он дөртү съездизинге ТК-ныц кежигүнүнүц кандидадынга, оон дараазындагы съездилериниге кежигүнүнге соңгудуп турган.

Эш Г. Очирбат 1990 чылдың апрельде болган партиныц онза съездизинге МАРН ТК-ныц Даргазынга соңгуткан.

XXVIII съезд: *саналдар, оодалдар, шүгүмчүлелдер, сүмелер*

Чаңгыс аай болурун быжыглаар

Мөнгүн-Тайга районуң коммунистериниң төлөлекчиделегаттары конференциязынга СЭКП-ниң XXVIII съездизинге Платформаның база партияның чаа Уставының төлевилелдериниң дугайында чугаалашкан.

Илеткелчи СЭКП райкомуның бирги секретары В. Д. Хемер-оол Платформаның болгаш Уставтың төлевилелдериниң тус-тус бөлүктеринге доктаап, район амыдыралының чамдык чижектери-биле холбап, анализтээн. Чуртта болуп турар чаартылгаларны районуң коммунистери бүрүн чүүлдүгүүшкүн-биле деткип, ооң оруунда түр бергелерни, аңгы-аңгы сагыш-бодалдарны медереп билип турар. Ол ышкаш эде тургустунуушкунга чагдының алгаш, СЭКП-ниң ролюн кудуладып, партияга федералисчы структураны албадаар, коммунистерни националдар аайы-биле тарадып тургузар, харын-даа Ленинге, ленинизмге удур демисежип турар агымнарның талалакчыларыга орукту бербес херекке СЭКП-ниң авангардчы ролюн көдүреринге үнүн кадып турарлар.

Платформаның болгаш Уставтың төлевилелдерин районуң ажылчы чонунуң ортузунга сайгарып чугаалашканыга илеткелчи доктааган. СЭКП обкомунуң Политиктиг чыдыышкын бажыныың ажылдакчыларының киржилгезиби-биле районуң пропагандистеринге методиктиг семинарны эрттирген. Амгы хүннерде экономиктиг болгаш политиктиг база комсомол өреднилгезиниң системазында партияның документилерни хандыр өөренир ажылдар уламчылап турар.

СЭКП-ниң Платформазының болгаш Уставының төлевилелдерни районуң партия эге, цех организацияларыга таныжып чугаалашкан болгаш анаа 220 коммунист, кежигүн эвестер боттарының саналоналарын киргеи.

Партияның чугула документилерни сайгарып чугаалажыр, үнүн кадып, үнелел бээр херекке Мугур-Аксы ортумак школазында, районуң төп эмнелгезинде, тудуг организацияларында, ССР Эвилелиниң 60 чыды аттыг совхозта, Культура бажынында, «Мөгөн-Бүрен» совхозта партия организацияларының коммунистери, активтери идепкейлиг киришкени илеткелге демдеглеттинген. Чугаалажыышкын үезинде болган саналларга илеткелчи доктааган. Шынаппа, коммунистер, кежигүн эвестер төлевилелдериниң бөлүк, параграф бүрүзүнге үнелиг саналларын киргеи. Ол санал-сүмелерден аңгы чаа саналларны конференцияга коммунистер немей киргеиер.

Коммунистиг партияның, Совет эрге-чагыранның тургустунганындан бээр төөгүлүг эрткен оруктары тодаргайындыр.

Партияның идей-политиктиг, организакчы, кижизидикчи болгаш масса чонну каттыштырар ролюн Платформага ангы-ангы кылдыр тодаргай киирер. Хөй-ниитте организациялары-биле кады ажылдажылга эвес, а удуртулга бээр деп киирери күзенчиг. Яңы-бүрү шимчээшкиннериниң ниитилеге удур чорудуп турар ажылын өөренип көргеш, оларны деткиир эвес, а ажыл-чорудулгазын өөренип көөрүн киирзе эки, СЭКП-ге ооң даргазын, оралакчыларын база президиум тургузуп турган хөрээ чок, күрүне органнары-биле дөмейлежип турар, ынчангаш эрги турганы-биле хевээр ол структураны арттырар болза эки.

СЭКП-ниң Уставының төлевилелиниң талазы-биле чамдык кол-кол санал-оналдаа мындыр болган:

Партияга кирер күзел-чүткүлүн илергейлеп чоруур, коллективке, чонга ат-алдарлыг, ССРЭ-ниң 18 хардан өрү назылыг (чамдык эштер 20-21 хар четкен деп санап турар) хамаатылары СЭКП кежигүнү боор болур деп эле резакторлаары чугула. «Кандыг-даа» деп сөстү шуут уштур. СЭКП-ге кандидат стаж, 3 кижиниң рекомендациязы черле херек, рекомендация бээрлериниң стажы 5 чыл эвес, 3 чыл болза ажырбас. А бир болза кандидат стажты тургуспайн, кежигүнге кирер кижиниң үстүкү органнар (партком, райком) бадылаанда күштүг болур деп киирзе эки, ынчан рекомендация база турар, шак ындыг чада дамчып кирген кежигүн кижи чурум үрээнде база үстүнде турар органнарны дамчып эртер. Партияга билдириишкин бижип турган кирип алган кижи, сөөлүнде ооң эки тура-биле үнер деп билдириишкин бижиири шын эвес, ол чүүлдү киирбезе эки. Коммунистиниң эрге-хүлээлгелерин тодаргай көргүсее эки. «Партияның хоочуну» деп атты 40 чыл стажка эвес, 30 чыл стажка четкенде тыпсыр.

Цех, бригада партия организацияларының эргелерин партия эге организацияларының эргелеринге чедир деннеп көөрү чугула. Оларның ботбашкарыр талазы-биле эргеи чавыс болуп арткан. Партия эге организацияларына кежигүн дадывырының чеже хуузун арттырарын үстүнде турар органнар-биле дугуржулга ёзугаар кылза эки. Дадывыр тыртарын ниити санап каанынбилё эвес, холга арыг алган акшадан тыртса эки. Платформа болгаш Устав төлевилелдериниң талазы-биле коммунистерден өске-даа ажыктыг арга-сүмелер кирген. Коммунистерниң болгаш чонуң киирип турар чугула саналларынга, сүмелеринге үстүкү органнар көскү, тодаргай харыы бербейн турарын санал бергейнер шынгыы шүгүмчүлээн.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинче баар делегаттың кандидады кылдыр конференцияның киржикчилери СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшинин депшиткен. Райондан партияның область конференциязынга баар 14 делегатты конференцияның киржикчилери сонгаан.

Маспый-оол ОНДАР.
Мөнгүн-Тайга район.

БҮЗҮРЕЛДИ ЧААЛАП АЛЫР ДЭЭШ

СЭКП ТК-ның март (1990 ч.) Пленумунга партияның XXVIII съездизинге Платформаның болгаш СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелдерин чугаалажып көргеш, колдуунда чүүлдүг деп хүлээп алган болгай. Чаа Уставтың төлевилелинде «СЭКП—бот-башкарылгалыг ниитилел-политиктиг организация, чаңгыс аай эп-сеткилдиглериниң — коммунистерниң эки тура каттыжыышкыны-дыр. Маркстың, Энгельстиң, Ленинниң идеяларын чогаадыкчы ёзу-биле хөгжүдеринге үндезилеп, буянныг, демократтыг социализмни чуртка тургузары ол болунуң эчис сорулгазы кылдыр салып турар» деп Уставтың төлевилелиниң эге кезээнде тодаргай айыткан.

Партияның амыдыралының, ооң ажыл-чорудулгазының кол хоойлузу партия Уставы болганда ында чамдык чүүлдерни ам-даа тодарадыры чугула болуп турар болгаш партияның ажыл-чорудулгазында, ажылының стилинде, арга-методтарында чедир кылыр чүүлдер хөй. Партияны яңзы-бүрү төөн, барыын халдаашкыннардан камгалаар, ленинчи мөзү-шынарларны улам байыдар, сырыг каттыжылганы чорударда, аңгыланып тодараттынар херек. Ленинчи болгаш ленинизмни аажок буруу шаап турар чоруктар база тывылган. Ынчангаш эртемнин, идей-политиканың, марксизм-ленинизмниң, социалистиг ниитилеллин эң чугула айтырыгларынче күженишкиннерни салып, бүгү коммунистерниң, масса чонунуң бүзүрелин чедип алыр ужурлуг бис. Партияны эң ханы демократчыдарының үндезини — партийжи массаларның эрге-чагыргазын бүгү тала-биле калбартыры болур. Мында кол чүве партияның үндезини болур эге организацияларның, коммунистериниң боттарының эрге-хүлээлгелерин чаазы-биле калбартыры.

Партияның соңгулдалыг органнарын тургузарынга, соңгуурунга бүгү-ле партийжи активти калбаа-биле киирештирери онза чугула. Партийжи демократия харын ооң боттуу-биле үндезилеттинип турар. Альтернативтиг болуру албан болгаш кандидаттарны адаандан депшидерн, конференцияларга болгаш съездилерге делегаттар соңгуурунга бүгү коммунистериниң санал-оналын барымдаалаар чоруктуг тургузар. Эге организациялар боттары платформалыг болуру база чугула.

Партийжи аппараттың ажыл-чорудулгазын шимченгир, чиик кылдыр, хөй-ле саазын шокарлаар, төнмес-батпас доктаал-саавырлар хүлээп алыр, хөй хуралдар эрттирер чоруктан хостаар. Партия ажылдакчыларында дүжүметсиг, чер-чурт, төрел-дөргүл тыртыжар, чагырып дужаар чоруктарга ынак байдалдар-биле эң шынгыы демиселди арынгүүр, албан-дужаал барымдаалавайн шинтпирлиг чорудар деп саналдыг мен. Амга чедир-ле чамдык партия ажылдакчыларында ажыл-агый органнарының, Советтериниң ажыл-хөрээн холгаарлаар чоруктарның бары чажыт эвес болгай. Партия бүгү эрге-чагырганы Советтерге шилчидип бээри аажок саадап турар. СЭКП-ниң аппаратында кызырлыышкын чедир чоруттунмайн турар, анаа шаанда мырынай эвээш 7-8-ле кижилер ажылдап турган болгай, ам көвүдээн. Эң ылаңгыя эвээш чуттакчылыг, 3-4-ле совхозтарлыг, бүдүүлге черлери эвээш районнарга аппаратты дыка кызырар бодалдыг мен. Чижээлээргe, үшкү секретарыны, херээженнер ортузунга ажыл чорудар киллдисти дужургеш, ооңнуга инструктор-организаторларны тургузар болза ажырбас.

Партия болза экономиктиг системада эргелеп башкарар звено эвес, а харын идей-политиктиг организация болур. Ажылдың кол угланыышкыны ооң-биле тодараттынар. Ооң ангыла, автономнуг республикаларда, областарда округтарда партия организацияларының адынга хамаарыштыр саналдарга каттыжар мен. Чижээ, Тыва АССР-ниң партия организациязы деп алаар.

Партияның болгаш чурттун амыдыралының айтырыгларының эң чугула талалары-биле дискуссияларны, референдумнарны тус-тус организациялар-даа, ниитизи-биле СЭКП-ниң хемчээлинге-даа кылын болур деп устав төлевилелинде айтканынга база бүрүнү-биле каттыжар мен. Ол чорук демократияны, ажык-чарлыг чорукту калбартыр, шын, перспективтиг сорулгаларны шилип алырынга дузалаар деп саналдыг мен.

Партияның үндүрген шинтпирлерин СЭКП кежигүннериниң албан күүседирин Устав төлевилелинге тода айтыры чугула.

Сюнлюп ДОНГАК.
1953 чыллан бээр СЭКП кежигүнү.

ШЫЛГАЛДА ДУЖААР

Кижи төрелгетениң амыдыралының төөгүзүнде улуг бодалчы, теоретик, башкы гений В. И. Ленинниң тургузуп каан Коммунистиг партиязы болгаш Совет чазаа элээн сайзыраңгайжы берзе-даа, социализм тургузуушкунунда улуг частырыгларның үргүлчүлеп келгениниң хараазындан амгы үеде улуг бергедээшкиннерге таваржын турар. Ынчалзажок ол бүгү частырыгларны эдер дээш СЭКП бүгү күжүн салып турарын көрүп тур бис. Ооң ол эгелекчи улуг ажыл-хөрээнге шаптыктап турарлар эвээш эвес. Бис ындыглар-биле демисежир ужурлуг бис.

Мен бодаарымга, партия кежигүнү кижи бүрүзү Кыдатта ышкаш, чыл санында кончуг шынгыы шылгалданы дужаар болза эки. Ынчан коммунистиг партияның шынары эки болур. Ооң ат-алдарын кудуладыр, харын-даа түр үеним бергелеринге амыраар сагыштыг кижилер бистиң ниитилелде бары кончуг багай. Ынчангаш оларны эде кижизидип, бүзүредири —коммунистиниң хөрээ.

Алдын-оол ООРЖАК.
Шамбалыг суур.

Бөгүн—Музейлериниң делегей хүнү

61 ЧЫЛ ДУРГУЗУНДА

Тывага чурт-шинчилел ажылдарының эгезин 1925 чыл деп санап турар. Ол чылын ССРЭ-ниң элчин черинiң эгелээшкини-биле «Урянхай шинчилелдери» деп бөлүм организастаттынган. Бөлүм кежигүннери ССРЭ-ниң элчин черинiң болгаш ТАР чазааның албан черинiң ажылдакчылары болган. Тыва музей тургузарынга белеткел ажылдарының талазы-биле бөлүм хөй күш үндүрген.

Кожууннарже, сумударже чагаа-бижик чорудуп турган, музейге эргежок чугула эдилелдерни чыгдырган. 1929 чылда яңзы-бүрү экспонаттар хөйү-биле чыгдынган.

Тус черниң материалдарын чыырындан аңгыда, ТАР чазаа ССРЭ-ниң элчин черии таварты ССРЭ-ниң культура харылзааларының Бүгү-эвилел ниитилелиндеи күрүне музейин тургузарынга деткимче дилээн. Ук ниитилел, ССРЭ-ниң ЭА-зы, Москваның, Ленинградтың музейлери болгаш Москваның ооң-даа өске культура албан черлери болгаш делгелге организациялары культураның эң баштайгы одагларының бирээзи — музей тургузуп алырынга аныяк республикага акы-дуюма ёзунуң улуг деткимчезин көргүскен.

ССРЭ-ден келген белектер, экспонаттар музей экспозициязының өзээн тургускан. Ленинградтың Күрүне Эрмитажы болгаш Орус музей үнелиг материалдар чорудуп берген: бурунгу боо-чепсек үлегерин, орус болгаш барыын Европа чуруктуларының чогаалдарын... ССРЭ-ниң ЭА-ның зоология музейи курткымыскаяк коллекциязын, куштар, сүт чемиштиглер дүрзүлерин болгаш ооң-даа өске экспонаттарны чорудуп берген. Ол бүгү материалдар ам-даа музей фондузунда, музейниң залдарында, ооң салбырларында делгеттинин, бодунуң төөгүлүг үнезин камгалап арттырган.

Музей тургузар дугайында шинтпирни ТАРН ТК-ның Политбюрозу 1929 чылдың май 13-те хүлээп алган. Улуг эвес яңы бажыңга тургустунган Тыва музейниң бирги директору В. П. Ермолаев болган.

Чурт-шинчилел ажылдарынга эң идепкейлиг киржин турган Төгүс Ондар, Федор Пешкин, Биче-оол Соян, Борис Щербаков болгаш ооң-даа өскелериниң аттарын бөгүн бис хүндүткел-биле сактып турар бис.

Музейниң ажыттынганының бирги хүнүнден эгелээш, олче хоорайның, республиканың чурттакчыларының шуужуу үзүлбестээн, Тываның төөгүзүнүн болгаш ооң бойдус байлааның дугайында билиин бедидип ап, боттары хол куруг келбес турганнар.

1934 чылдан 1940 чылга чедир музей хагдынган. 1940 чылда амгы Ленин кудумчузунда республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказының абонементизи турар бажыңны берген. Ацаа үш килдистиг: «Тываның бойдузу», «Тываның революция мурнунда төөгүзү», «Революсчу Тыва» кылдыр тургустунган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелээни-биле музейниң ажылы дайын үезинин байдалынче эде тургустунган. Ооң экспозициялары болгаш делгелгелери ССРЭ-ден келген фото-материалдар, документилер, политиктиг плакаттар-биле, Тывага кылдынган ажылдар-биле долдунган турган. Тус черниң материалдарындан чурукчу В. Ф. Дёминиң плакаттары онзаланып турган.

Тываның арат-чонун патриотчу, интернационалчы чоруккa кижизидеринге музейниң ролю улуг болган.

Чурт-шинчилел ажылдарының чаа үе-чадазы ТАР-ның Совет Эвилелиниң составынга эки тура-биле каттыжып киргениниң соонда эгелээн.

Музей амгы турар бажыңынче 1946 чылда көжүп киргеи. Ооң бээр-де музейниң материалдыг баазазы эки жээн, экспозициялыг болгаш массалыг ажылдар делгемчээн...

Амгы үеде тыва музейде алды филиал бар. А республиканың хоорайларында, районнарында 25 школа музейлери ажылдап турар.

Апыш ДАМДЫНЧАП.
Аллан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейниң директору.

ЧУРУКТАРДА: музейге ужуражылга; Өөрүнүң Торгалыг суурда С. А. Сарыг-ооллуң чогаадыкчы ажыл, амыдыралынга тураскаатка музей.

АЖЫКТЫГ-ДАА, ӨӨРЕДИГЛИГ-ДАА

Бистиң «Улуг-Хем» солунуң арынмарында «СЭКП ТК-ның Платформазының, СЭКП Уставының төлевилелдерни чугаалажып тур бис» деп рубрикаларны ажыткан. Номчукчулар боттарының саналоналын бисче бижип турар. Мен үүгле СЭКП Уставының төлевилелинге хамаарыштыр солунуң арынарынга чырыткан материалдардан чамдык чижектерни киирикседим. Бо талазы-биле чагаалар кээн турар. Ол чагаларны анализээп көөрге, төлевилелде партияның иштики демократиязын улам ынай калбартканы, партия эге организацияларының эргелерин улгаттырып, коммунистериниң бот-тускайлаң чогаадыкчы чоруунче демгемни ажыдын бергенин деткип турар-дыр.

Коммунистер-даа, партия кежигүнү эвестер-даа партия Уставының төлевилелин улуг сонуургал-биле таныжып, чамдык айтырыгларга хамаарыштыр боттарының саналоналарын киирип турар.

Ам «Улуг-Хем» солунга парлаттынган материалдардан чамдык чижектерни көргүзүп көрейн. Партия органнарынга үр үеде ажылдаан партияның хоочуну Р. С. Хунай-оол мынчаар бижип турар: «СЭКП-ниң чаа Уставының төлевилелин улуг сонуургал-биле номчуп таныштым. Бо төлевилелде онзагай чүве партияның иштики демократиязын улам ынай калбартканы, бирги эвлчегде, партия эге организацияларының ботидепкейин сайзыраңгайжыдары, ниити ажыл-керектерни шинтпирлээри дээш оларның харыысалгазын бедидериче утланган-дыр деп билдим».

Мындыг саналдарны ол киргеи:

—партияның эге организациязын ажылдап азы чурттап турар черинiң аайы-биле СЭКП-ниң 5-тен эвээш эвес кежигүннери турда тургузар;

— партия кежигүннериниң айда кежигүн дадывырының хемчээлин ооң оруглазындан олча-ажык үндүрүүн казааш, ооң артканындан төлеве кандыгыл:

— «СЭКП-ниң хоочуну» хүндүлүг атты тыпсырда партияның стажын 40 эвес, а СЭКП-ге 35-тен эвээш эвес стажтыг кежигүннериниг тыпсыр деп эдер.

Хайыракан ортумак школазында партия эге организациязының секретары Зинаида Седеннің бижип турары болза: «Хайыракан ортумак школаның коммунистери СЭКП Уставының төлевилелибиле таныжып, чугааны кылдывыс. Чаа Уставта эге организациязының эргелерин улгаттырган. Партияга хүлээп алыышкыны, СЭКП-деи үндүрериниң дугайында айтырыгны эге организацияга шинтпирлээр болгаш кандидат стажын тургуспас дээнин чоптуг». «СЭКП-ниң хоочуну» хүндүлүг атты 35 чыл стажтыг партия кежигүннеринге тыпсыр деп коммунистер санал-оналды киргеи. СЭКП кежигүнү кижи өске партияга кирип болбас дээнин деткээн бис.

СЭКП-ниң эвлчеглиг съездизинге белеткелдер чоруп турар амгы бо үеде «Улуг-Хем» солун партия райкомунуң болгаш область комитединиң отчёт-соңгулдалыг конференцияларынга уткуштур Платформа болгаш Устав төлевилелдериниң дугайында саналоналдарны чырыдарын уламчылаар.

Шоома ДАРЖАП.
«Улуг-Хем» солуннуң корреспондентизи.

ӨРТТҮ ДАРЫЙ ӨЖҮРЕР ХЕРЕК

(Хову-Аксынга болуушкунга хамаарыштыр)

ИХМ-ниң медээзин парлаан соонда, Хову-Аксынга чүү болганының дугайында даап, бодаашкыннар, шын эвес чугаалар тараап турар. Чогум чүү болганын, кым буруулугул, канчаан шош-содаа үне бергенин эрге-хоойлу органнары истеп тодарадыры билдингир. Дерт истекчи ажылдап эгелээн. Чүвенин ужурун билип алыксаан, буруулуг кижилерге харысалга онаарын негээн бодалдарын хову-аксыжылар илередип турар.

Херек ам-даа сайгартынмаанын барымдаалаваш, хуралдарга, кудумчу чыыштарынга, чамдык кижилер-биле чугаа аразында билдинип турар чүүлдерни демдеглекседим. Байдалды ниити үүн алырга, санал-бодалдарны деннеп кээргe, өскүдүкчүлери билдингир хевирлиг. Бир автобус чолаачыны кезек ооллар-биле колдамаашкан факт база бар. Чогум кандыг хевирлиг болуп турганын чуруп көргүзери берге. Ооң хамык чүве эгелээн дээрн база чигзинчиг. Май 12-ниң кежээнинде суурга дискотека болган. 11 шак ченнде дружинниктер кирип келгеи, чырыкты өжүрерин негеп, чамдык ооллардың толуп өрү көдүртеш, үжеп турган. Таарзынмаанын илередирге ийикпе, та канчап, шош эгелээн. Дружинниктер штакетниктерби-биле соп, чаа суурже бар чыткан ооллар соонче албан машиналарындан боолап турган дээр. Дружинниктер боттары эзирик турган деп буруудадыышкыннар база бар. Өскээртен келген ооллар хамык чүвени эгелээн-даа дижирлер. Бо бүгүнү ылаптыг хынаан соонда, чүгле ынчан түүнел үндүрүп болур.

Шагдаа ажылдакчызы Григорий Саая аар бижекеткен, бир ool аттырган, чеди кижи балыгланган. Кем-херек үүлгедиишкиннин түүнеля мындыр болган.

Бо үүлгедиглер суурнуң чонун дувуреткен. Хей кижи ат салган билдириишкиннер кайнаар-даа кирип турар. Комбинат эргелелиниң чанынга-даа, кудумчуларга, бажыңнар даштынга-даа улус чыглын кээп, чүгле чурум үрээшкиннеринге хамаарышкан эвес, чыгдынган социал-экономиктиг айтырыгны, бирги эвлчегде, партия эге организацияларының ботидепкейин сайзыраңгайжыдары, ниити ажыл-керектерни шинтпирлээри дээш оларның харыысалгазын бедидериче утланган-дыр деп билдим».

Мындыг саналдарны ол киргеи:

—партияның эге организациязын ажылдап азы чурттап турар черинiң аайы-биле СЭКП-ниң 5-тен эвээш эвес кежигүннери турда тургузар;

— партия кежигүннериниң айда кежигүн дадывырының хемчээлин ооң оруглазындан олча-ажык үндүрүүн казааш, ооң артканындан төлеве кандыгыл:

— «СЭКП-ниң хоочуну» хүндүлүг атты тыпсырда партияның стажын 40 эвес, а СЭКП-ге 35-тен эвээш эвес стажтыг кежигүннериниг тыпсыр деп эдер.

Хайыракан ортумак школазында партия эге организациязының секретары Зинаида Седеннің бижип турары болза: «Хайыракан ортумак школаның коммунистери СЭКП Уставының төлевилелибиле таныжып, чугааны кылдывыс. Чаа Уставта эге организациязының эргелерин улгаттырган. Партияга хүлээп алыышкыны, СЭКП-деи үндүрериниң дугайында айтырыгны эге организацияга шинтпирлээр болгаш кандидат стажын тургуспас дээнин чоптуг». «СЭКП-ниң хоочуну» хүндүлүг атты 35 чыл стажтыг партия кежигүннеринге тыпсыр деп коммунистер санал-оналды киргеи. СЭКП кежигүнү кижи өске партияга кирип болбас дээнин деткээн бис.

СЭКП-ниң эвлчеглиг съездизинге белеткелдер чоруп турар амгы бо үеде «Улуг-Хем» солун партия райкомунуң болгаш область комитединиң отчёт-соңгулдалыг конференцияларынга уткуштур Платформа болгаш Устав төлевилелдериниң дугайында саналоналдарны чырыдарын уламчылаар.

Шоома ДАРЖАП.
«Улуг-Хем» солуннуң корреспондентизи.

ӨРТТҮ ДАРЫЙ ӨЖҮРЕР ХЕРЕК

(Хову-Аксынга болуушкунга хамаарыштыр)

ИХМ-ниң медээзин парлаан соонда, Хову-Аксынга чүү болганының дугайында даап, бодаашкыннар, шын эвес чугаалар тараап турар. Чогум чүү болганын, кым буруулугул, канчаан шош-содаа үне бергенин эрге-хоойлу органнары истеп тодарадыры билдингир. Дерт истекчи ажылдап эгелээн. Чүвенин ужурун билип алыксаан, буруулуг кижилерге харысалга онаарын негээн бодалдарын хову-аксыжылар илередип турар.

Херек ам-даа сайгартынмаанын барымдаалаваш, хуралдарга, кудумчу чыыштарынга, чамдык кижилер-биле чугаа аразында билдинип турар чүүлдерни демдеглекседим. Байдалды ниити үүн алырга, санал-бодалдарны деннеп кээргe, өскүдүкчүлери билдингир хевирлиг. Бир автобус чолаачыны кезек ооллар-биле колдамаашкан факт база бар. Чогум кандыг хевирлиг болуп турганын чуруп көргүзери берге. Ооң хамык чүве эгелээн дээрн база чигзинчиг. Май 12-ниң кежээнинде суурга дискотека болган. 11 шак ченнде дружинниктер кирип келгеи, чырыкты өжүрерин негеп, чамдык ооллардың толуп өрү көдүртеш, үжеп турган. Таарзынмаанын илередирге ийикпе, та канчап, шош эгелээн. Дружинниктер штакетниктерби-биле соп, чаа суурже бар чыткан ооллар соонче албан машиналарындан боолап турган дээр. Дружинниктер боттары эзирик турган деп буруудадыышкыннар база бар. Өскээртен келген ооллар хамык чүвени эгелээн-даа дижирлер. Бо бүгүнү ылаптыг хынаан соонда, чүгле ынчан түүнел үндүрүп болур.

Шагдаа ажылдакчызы Григорий Саая аар бижекеткен, бир ool аттырган, чеди кижи балыгланган. Кем-херек үүлгедиишкиннин түүнеля мындыр болган.

Бо үүлгедиглер суурнуң чонун дувуреткен. Хей кижи ат салган билдириишкиннер кайнаар-даа кирип турар. Комбинат эргелелиниң чанынга-даа, кудумчуларга, бажыңнар даштынга-даа улус чыглын кээп, чүгле чурум үрээшкиннеринге хамаарышкан эвес, чыгдынган социал-экономиктиг айтырыгларны көдүрүп турган.

Кежээки автобустан душкеи ийи ool шагдаалар тудуп алырга, аныяктар милиция чанынга чыыла-чыыла, чеден кижи чеде берген. Оор хөрээ дээш диледип турган, боттарынга чемзек база ап чораан ооллар болган. Тутканының чылдагаанын орта билбээнинден, он дөрт-он алды харлыг ооллар, кыстар оларны хоставрын негеп туруп берген. Кудумчуга олар көжүп чорун турда, милиция оларны хайгаарап турган. Аас былаашканы чолаачының бажыңының чанынга алгыржып-алгыржып, хатап келгеш, бир эвес ооллар хоставас болза, сонгалар буза шавар деп баарга, демгилерден хол үжүү алгаш, салыпкан. Олар бо болуушкуннарга хамаарылга-даа чок.

Даг цеги ийи-үш хүн ажылдаваан. Чиг эт чогундан өске цехтер турарының кырында келген. Ооң кадында садик ургларын «заложник кылдыр алыр» деп меге медээ база дыныалган, авалар ажылын каапкан. Школачыларны база тараткан. Өске-даа «дидир-дидирлер» бажын ковайтып турган. Улус чорун турарын, автобус дедир эзп келгенин ында-мында бижирешкен. «Солнышко» садиктин эргелекчиниг-лап, канчаар-чоор деп халып турда көргеи меи. «Дюймовочка» садиктин эргелекчиниче 11 шак ажыр турда. 4 шакта халдаашкын болуруп бир-ле кижи дыныаткан. Оны кайнаар дыныаттынар деп айтырыгга ол хөлзээнин эргеледен эгелээн дээр. Ол үеде бир че кирип келгеш, комбинат директору А. А. Голиков садиктен ургуг-дарыынар ап алгаш, бажыңнарынарга олурунар дээнин чугаалады.

Ие кижиниң сеткилиг кижи билип болур, а удуртукчу кижи чүвени чавырылдырар, шынмегезин тодарадыр улуу, ындыг чугаа кыла бээри шала эдлеп. Ооң кадында республиканың удуртукчулары байдалды таарымчалыг болдуруп шыдавас деп сылдан алгаш, Москваже дуза дилеп телеграмма чоруткан. Дүрген хөделзин дээш ынчалдым деп турар. Байдалды ооң чангыс талалай көргени билдинип турар. Күш-ажылчы коллектив човулелиниң хуралынга анаа хамаарыштыр хамык чүвени тоовайн турар деп чемелээшкиннер база болду, план үзүлгенин бо болуушкуннар-биле колбаксаан деп [illegible] бар.

Меге медээни тодарадып албайн, садик даштынга боолуг шериглер тургузуптарга, байдалды улам чидиг кылдыр хүлээп алганы илдеп. Камгалал херек, комендант шагы тургузар, өске суурлардан улус келирин хынаар, корум-чүрүмнү экижидер дээн негелделер үүнүн турган. Хулиган херээн, алгышты, хууда чөрүлдээнин (ол кандыг-даа нацияның кижилериниң аразында болуп болур) ийи чон удурланчы бээр кылдыр тургускан ажыы чок. Кайы-даа нацияда чурум үрекчилери, өске сөөк кижини дорамчылай бээр турамык, кижизиттинмээн улус бар. Оларның багын бүдүн нацияга чыпшыр ылери база шын эвес. Айтырыг болза социал-экономиктиг бергедээшкиннериниң, тус-тус кижилериниң харыысалгазының дугайында болуп турар. Дыка хей кожалар, чангыс коллектив кежигүннери, уруглары эдержип турар ег-булелер ол дээш көрүшпестей бээрлер бе? Кижилер аразында харылзажырының культуразын сагыры амгы байдалда кончуг чугула. Кайы-даа тала чедир көрбээнин эрбениг сөс окташпайн, кончуг таптыг билчип чугаалажып алырын чедип алыр ужурлуг. Чыыш, хуралдарга турып алгаш, бот-боттарын буруудадырының мурнунда, сөс бүрүзүн бодамчалыг ажыглаза. «Дидир-дидир» бо хире ажылдан турда, кижилер-биле тайылбыр ажылын суларатпас херек. Ийи дылга радиога чугаалап, дежурныйлаашкынны организастап, депутаттарны, цехтер удуртукчуларын чыып, чон-биле беседалажып, байдалды чавырылдырарының хемчегларин ап чорудуп турар. Башкыларын киржилгеи база херек. Канчаан баардынар, оолларым, деп, нелер база «Буянныг ег» клубтун даргазы К. О. Каадыр-оол дег, аныяктар иштинче кирип, ажы-төлче көрүнзе?

Мунгаштанныгдан үнериниң оруу бир-ле дугаарында, социал чөптүг чорукту тургузарында. Улуска бажың-балгатты шын эвес үлеп турарының-даа, материал үлелгезиниңдаа, бойдусту төтчеглеп турарынга хамаарыштыр хомудалдарлыг. Бо дээрге анаа олуруп алгаш сайгарып болур хире айтырыглар. Бөгүнде бот-боттарын дыныажыры, хүндүлежири — сарыылдыг чорук болур.

Хову-Аксынче бар чораан көөрүмге. Чал-Кежигте өрт хып турган үүе. Кел чорумда ол ам-даа хөрлээлевишкан болду.

А ажылчын суурга өскүүр часкан «өрт» ам чавырылган. Сөөлгү ийи-үш конукта чурум үрээшкини анаа болбаан. Республиканың партия, совет органнарының удуртукчулары ук суурга чедип, чогуур хемчегларни дарый алган. Хову-Аксыдан медээ соонда СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин анаа баргаан, үш хүн ажылдаан. А. К. Кандай база анаа улустуң негелделерин сайгаржып чугаалашкан. А. И. Ванжа биле республиканың Министрлер Чөвулелиниң Даргазының оралакчызы Д. С. Монгуш, комиссия кежигүннери ам-даа Хову-Аксында.

Артык ХОВАЛЫГ.

ТӨӨГҮНҮ АМ-ДАА ӨӨРЕНИР

Кызылда Башкылар билим бедидер институт апрельде төөгү башкыларының түр өөредилгезин организастап эрттирген. Анда республиканың бүгү районнарындан хоочун-даа, аныяк -даа төөгү башкылары чыглып келгеш, боттарының билиг-мергежилин бедидип, арга-дуржулгазын солушкан. Гуманныг, демократтыг социализмче угланымышкынын бо эргилделиг үезинде төөгү башкыларының мурнунда улуг харыысалга онаажып турар. Бирээде, үеним байдалынга таарыштыр кылган өөредилге программазы, номнары чок дээр болза чазыг болбас (ылаңгыя 10-11 классларга). Башкылар колдуунда солуннар, журналдар, теле-, радиодамчыдылгалар, сессиялар, пленумнар, съездилер... материаллары ажыглап турар. Оон ыңай республикаларда, чүрүттү-даа чаартыкчы мурнакчы дуржулганы өөренир апаар. Бо бүгүнү билип алырынга башкының идей-политиктиг деңнеи болгаш үе-биле деңге базарынга чогаадыкчы арга-мергежили негеттинер.

Ийде, тус чериниң (регионун) онзагай национал байдалынга, культуразынга таарыштыр Тыванын төөгүзүн өөрениринге, оон программазын тургузарынга төөгү, тыва дыл башкыларының киирер үлүг-хуузу улуг. Ылаңгыя тыва чонуун уттунуп бар чыткан чаңчыл-ёзулалдарын эгидеринге киржири — бистиң соңгаарлаттынмас сорулгавыс. Бо талазы-биле амдыызында курлавырда арткан өле баштыг өөбелериристи бо үүле-херекче хаара тудары чугула деп чүвени аныяктар-даа, хоочунар-даа медереллиг-биле угаап билири бирги чергениң айтырыы.

Башкылар билим бедидер институт, оон төөгү кафедразы (эргелекчизи Ольга Ондаровна Мынын-оол) ук курсту бедик деңнелге организастап эрттиргенин онзалап демдеглээри чугула деп болдуңнуң-даа, курс эрткен эш-өөрүмүүн-даа бодалдарын илередип тур мен. Биске эки билдинмес үүлдериниң дугайында боттарының солун лекцияларын номчувушаан, бистер-биле ажык чугааны кылган эртемденнер: төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Арачыны, философия эртемнериниң кандидаты М. С. Байыр-оолду, педагогика эртемнериниң кандидаты К. Б. Салчакты, экономист В. В. Осиповны, Кызылдың № 15 школазының башкызы И. С. Набатованы, № 9 школада төөгү башкылары Г. А. Ондарны, Л. И. Достайны база Туран болгаш Аржаан школаларының төөгү башкыларын демдеглээри чугула.

Дыл эртемнериниң кандидады, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутады, эртемден Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей келир үеде республиканга кылын чорудар үүлдериниң, ылаңгыя аныяк-өскен-биле ажылдың перспективтиг угланыышкынын эртем ёзугаар таныштырган. Оон чугула сорулгалары биске солун болган.

База бир солун, ажыктыг үүл болза, курс эрттирип турган башкыларың аразында арга-дуржулга солчуушкуу болган. Маңаа Барын-Хемчикте Эрги-Барлык школазыдан М. Д. Сааяны, Тандыда Кочетово школазындан К. К. Иргитти, ол-ла районда Элегес школазындан Н. Л. Оюнну, Улуг-Хем райондан М. М. Меткеш-оолду, Ак-Довурак школазындан М. К. Ооржакты болгаш өскелери-даа аная идепкейлиг киржип, чаа үүлдерни кылып турары дээш демдеглээри күзенчиг.

Түнелиңде курстуң дынакчыларының мурнундан республиканың Башкылар билим бедидер институдунуң чаа чогаадыкчы кызымак ажылын демдеглевишаан, республиканың соңгудуп турар чаа удуртур органнарын аныяк салгалды өөредиринге, кижизиңерге улуг деткимчени берип, курс эртер башкыларга таарымчалыг байдалды тургузары-биле чаа ниити чурттала бажыңын кылып, оларныңг өөренир черин чаңгыс аайжыдарын, ону деткиринге сагыш салыр боор деп идеген каар-дыр бис.

Салчак ШАЛГЫ.
Сүт-Хөлде Кара-Чыраа школазының төөгү башкызы.

«ЭЛЕГЕС» КООПЕРАТИВ

Кызыл районнуң Элегес-Аксы суурда «Элегес» кооперативинде хаваннарны база инектерни азырап өстүрер дузалал ажыл-агыйы база бар. Ону Кызыл-Хаваика турган х.-мүр-даш шахтазының бажыңнарында тургускан. Дузалал ажыл-агыйының хаваннары, инектери чыл санында өзүп, немелде деңзилиг болуп, семирип турар. Өстүрген малдың эдин магазиннерге дужаарлар.

ЧУРУКТАРДА: дузалал ажыл-агыйында хаваннар ажаанчылары Александр Васьнин биле Сергей Саая; дузалал ажыл-агыйында.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

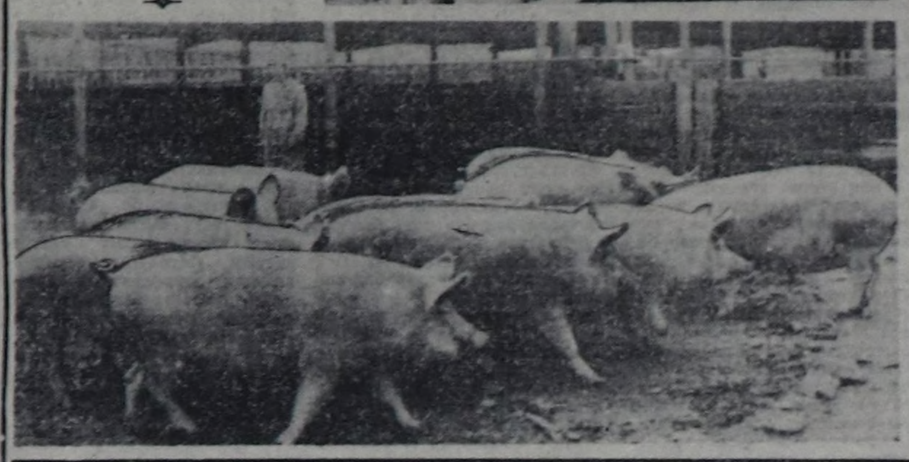

АКТЫГ ЧЕРГЕ

Репрессияга таварышкаш, актыг черге хөй чылларда шиитпирип азы бооладып өлүрүкен араттарының дугайында «Шын» болгаш «Тываның аныяктары» солуннарда бижип турар материалдарны номчаашаан, караам чажы дамдылап, хөрек-чүрээм саргып келир-дир. Мээң ачам Саая Намгай-оол Менгитиевич (1908 чылда төрүттүүген) ол «хамчыкка» таварышкан актыг кижилерниң бирээзи.

1949 чылдың январь 7-ниң хүнү бүгү назынымда, тайлып читпес хара хүн болуп артып калган. Ынчан Мөңгүн-Тайга районнуң Тоолайлыгның Үстүү-Теректиге кыштаавыска турган бис. Айыыл чок чериң даргазы мен дээр Канчыыр-оол деп кижи бир орус эштиг даң бажында чедип келдилөр. Өттө кирип кел сал-ла, ачамның ийи холун демно-биле кинчилеп алгаш, менче:

— Ачаңның аъды кайдал, барып эккел! — деп хөректеңдир. Ангадай берген бис. Ачам:

— Чүү болу берди бо — деп элдепсинди. Авам хөөкүйде чүү боор, ожук-пажыны чаныда-ла барды.

Ачамның аъдын тудуп эккәэримге, өөвүс иштин чиңчерлеп каапкан. Эт-севинисти, мал-маганывысты узун даңзыда бүрүткеп алган турлар. Мөңгүн эзер, чүген, оттук, бижек, балды, хирээ, ийи аът, кулунчуг бе, 26 хой, 32 өшкү, каш сарлык.

Үр болбаанда ачамны аъткa хүлүглүг хевээр олурткаш, чоруптулар. Өдек адаанга бар чыда, ачам хая көрүүгеш:

— Кортпанар, чүнү-даа кылбаан мен, дораан чедип кээр мен! — деп алгырды. Ам кээ авам-биле нелээ ыы-сыывыс төге-ле бердивис.

Каш хонганда шагдаалар эдерткен улус келгеш, бүрүткәэн хөрецивисти дөгерезин хураап алгаш барган.

Соонда дыңнаарывыска, Тоолайлыгдан ачам-биле кады Хомушку Бады-Очур, Хомушку Аксаажык, Ооржак Нама, Ооржак Шожут-оол алышкылар, Саая Балындай, Донгак Демдек оларны база тудуп алган дишти. Мооң соонда «Тоолайлыгның чеди коятрлары» деп чугаа апарган. Олар «58»-биле 25 чылларга шиитпирген» деп чугаа дыңналып келген.

Бо бүгүнүң ужурунда өөренир аргам чок, «контр уруу» диртип, эш-өөрүмге чемелдип, чектелип, дүвү чок тамдыыда дүже берген шыкаш болган мен. Ынчалза-даа ачам актыг дээрзиге бүзүрелим ышкынмайн, ундаравайн чораан мен.

Ол үеде 17 харлыг турган, Ооржак Саны-Ширинин (чогаалчы С. Сарыг-оолдуң аразы-биле «Саны-Мөге») оглу Алдын-оол-биле өг-бүле болуп чурттай берген бис.

1952 чылда ийи уруглуг апаргаи бис: Куучай 2 харлыг, Марита кавайлыг. Ынчан Алдын-оолдуң төрелдери Донгак Биче-оол Манзыкыевич суглар-биле Биче-Дыттыг-Хемге кады чурттан турувуста, Алдын-оолду шергже келдирти берген.

Аалдар күзеглеп көжүп кирип эгелээн. Бээм Донгак Биче-оол (соңгуде Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны болган) мени «коптр кижи уруу сеп» дээш ийи чаш уруум-биле эзи чуртка каапкаш, көжүп чоруй баргаи. Хораннын, хомуданчымын кымга сөглээрил аан!

Экизи көргеи, ол күзүн колхоз тургустуна берген. Оон кежигүүнге кирип алдым. Мени Салчак Мөңге-Делгер көжүргеш, Төжектиг-Өдекке эккеп каан. Колхоз фермазынга саанчылап ажылдай бердим.

Бег-кунчугларымның чөгеннин кончуг боорга, авам чурту — Бай-Тайганың Шуйга бир чыл хире ажылдап турумда, өөм эзи шергген халажып келгеш, Мөңгүн-Тайгаже бисти апаргаи.

Ачам бөш чыл хире болганда агарып чедип келген. Оон соонда «контр уруу» деп хилинчектиг конгадан чоорту адырылдым.

Ам алды уругнуң өзи мен. Өөм эзи — Алдын-оол Саны-Мөгеевич аараан, үш чыл бурунгаар чок апаргаи. Бодум малчынаа чораан пенсияже үндүм, уругларым аразында эки чурттап чор мен.

Севил СААЯ.
Күш-ажылдың хоочуну.

ЧЫЫШ ХОВУГА ЭРТКЕН

Орай кежээ Барлык ховузунга совхозтар директорлары, кол агрономнар, гидротехниктер, септелге-техниктиг бүдүүлгениң, суггарылга системазының эргелелиниң төлөлекчилери, звенолар удуртукчулары чыылган.

АУК төөдүлениң даргазы М. Б. Кара-Сал ажыл-агыйларда часкы хову ажылдарының канчаар эгелээнин, эрткен чылдың бо үезы-биле деңнештирип, кыска болгаш анализтиг информация кылган. «Дөң-Терезин», «Хемчик» совхозтарда 155 га картофель олуртур, ол-ла ажыл-агыйларга чер суггарар, «Барлык» совхозта 70 га черге негаа өстүрер ажылдар чорун турар.

Районда бо чылын 4520 га черге тараа культуралары тарыыр. Байдал кандыгыл? «Барлык», «Шекпээр» совхозтарының картофель өстүрер шөлдерин ам-даа суггарбаан. Дөрт ажыл-агыйның хөй, чаңгыс чылдыг сиген шөлдериниң хөй кезин курганаи. Ол дээрге барык-ла 5100 га шөл-дүр.

Часкы хову ажылдарын суггат саалаткан. «Хемчик» совхозтуң удуртукчулары сугну чөп ажыглавайн, төтчеглеп турарын шыгыы шүүмүүлевээн. Суггарылга системазының чаңгыс улуг бугазын дамчын балар сугну «Барлык», «Шекпээр» совхозтарга эвлчег ёзугаар шын үлештирериге шыңгыы контроллау тургузарын эргелел начальниги Николай Хертектен негээн.

Александр ХЕРТЕК.

ЭЛЭЭДИЛЕРНИҢ ПСИХОЛОГИЯЗЫ

азы назы-хар, ниити сайзырал дугайында бодалдар

(Эгези № 113 «Шында».).

Чүрек болгаш баш мээзиниң хемчээли база-ла элээди назы үезинде элээн улгадыр. Ол уругларың угаан-бодал сайзыралынга таарымчалыг аргаларны болгаш күштерни бээр. Уругларың энергиязы, угаан-бодал-даа, сагыш-сеткил-даа, ажыл-херек-даа талазы-биле, шаг-шинээ, күжү кыптыгар. Амыдырал-чуртталгага, ажылышке, өөредилгеге күзел-чүткүү кайгамчык идепкейжир. Өзүлдениң бо эптиг болгаш таарымчалыг байдалдарын чөптүү-биле ажыглап башкарары ада-иелерден кончуг хамааржыр. Моңу эскербейн эрттирип болбас. Кол сорулга элээди уругларын «холдарынга ажыл-иш чок, угаан-медерелиге чаа солуп бодалдар чок, сагыш-сеткилиге чырыткылынчак, хей-аът киирип турар күзелдер чок артпас» кылдыр оларның бүгү хамаарылгаларын, чуртталгазын организастаарын чедип алыр. Чүге дээрге хоозун эрттирип турар үешактарда К. Д. Ушинскийниң-биле алырга, угаан-бодал, сагыш-сеткил болгаш мөөр-бүдүш үелип, буурап, будалып турар.

Өзүлде — сайзыралдың бир чөрүшкээ. Бо үеде хая дамчыдылгазының дамырлары чүректиң болгаш баш мээзиниң сайзыралынган элээн ооҗум сайзыраан турар. Оон уламыдан чамдык элээдилериң энергиязы, күш-шинээ көскү, даштыкы чыдагаан чокка кудулап, оларның сагыш-сеткилиниң хөөнү шала баксырай бээр таварылгалар тургулаар. Ону ада-иелер, башкылар өйүнде эскерип, билир ужурлуг. Ындыг таварылгаларда элээди уругларга канчаар-даа ажок кичээнгейлиг болуру, оларның сагыш-сеткилиниң хайнышкыы, хөделиишкиниң кевин-херек чок дүвүретпейн, оларга дыштанар арганы берип, оларны кижизидикчи салдарывыстан хостаарын бодаза эки. Негелделериг кижизидилге-биле камгалал-хумагалалдыг сагыш човаашкынны чөптүү-биле капсырлаштырар. Уругларын ниити бергедээшкиниг байдалын тайылбырлап, ону ажыл эртериниң арганларына оларны өөредир. Чүгле мынан элээдилериң каржыланыр, дошкун-доңгун ажылаарын, ол шыкаш эмин эрттир чассыныаш, бичии-даа бергелерге шыдашпас чаңчылдарлыг апарын болдурбайн барын болур. Болган таварылга. Кыс уруг школадан дыка турып, шагыраанан келген. Кирип кел-ле портфелин октай каапкаш, тонун дөңгүп ужулгаш, азып күш четпээн. «Пат турептум, шуут шаам үзүлдү» дээш, эде кеттинмейн-даа, диван кырынче кээп дүшкен. Ада-иезе кээргеп, дузалажып, аъш-чемин салып, турып чемненип ал — деп көгүдүп эгелээнинер. А уруу чүгедаа хөөнү чок. Школачының болуунуң-даа, ада-иезинин-даа ажылаашкыны шын эвес дээзи билдингир. Ада-иелери: «Шын-дыр, уруум, турупкан, шаг-шинээн кошкааны чөп. Ынчалза-даа күжүн төнмээн, шаан үзүлбээн бажыңнага чедип кээн шыдаан-дыр сен... Эде кеттинип, чунуп, чемненип аптар хире күштү, шыдалды тып кер. А оон сооида дыштангай-даа сен. Шуптувус туруп, шаавыс төнүп келир. Чүгле сен эвес. Кымга-даа ажыл соонда дыш херек болгай. Сагыш човаашкын, дуза шуптувуска херек» — дээн хевирлиг чугаа-сүмележилгени, аралажылганы кылыры чогумчалыг. Эвилеи-эллек ажылал-биле элээдилерге шыдапкы дег негелделерни салып, оларны боттарын туттуларынга, боттарының күзел-соруун, килен-кылыын, чурум-сагылгазын башкарып, кижизиттиверинге чоорту өөредири улуг кижилерниң ыдыктыг сорулгазы-даа, хүлээлгези-даа.

Иштики хуулдуруушкунуун болгаш ылгалышкынын, ыанныг эр болгаш хөрээжен бестер элээди назыда дыка сайзыраан, улуг эде турчузуушкуннарга таваржыр. Кижинин өөүп сайзыраарының бо үеин эр болгаш хөрээжен болуп шилчип быжарының шапкынчыры-биле онзаланыр. Бичии уругларын эр болгаш хөрээжен болуру боттанганындан эгелээш соксаал чок болуп турары билдингир. Ынчалза-даа бо болуушкун элээди назыда күштүү-биле дүргеп-дүр. Оолдаа, кыс-даа уругларын эр болгаш хөрээжен болурунуң

Ада-иелерге

демдехтери көстү бээр. Ол дээрге эр болгаш хөрээжен өзүлденің бир чадазының доозуланын илередкеиі ол. Ынчалза-даа шуут-ла эр болгаш хөрээжен болуп бижары оонбиле доозулбас. Элээди оолдар болгаш кыстар боттарының эр болгаш хөрээжен болуп бижарынын онзагай өзүлдезинин дугайында шын, эртемге үндезилеттинген билиглерни шингээдип алырын күзеп эгелээрлер.

Маңаа артык сургаашкынар, бужурганчыг өөредиглер улуг-ла дуза чок. Кижизидикчилериң талазындан сагыш човаагыр, эвилеп-эллек хамаарылганы олар маңаа чоруурлар. Арга-ыыг-ла болза, уругларың сеткилиниң ханыындан бүзүрээри, оларга хүлүглүг кижилериң чагыглары, сүмелери эргежок. Ылаңгыя кижиниң хуу арыг-шевери, идик-хевиниң арыг-силин, эвтекжинин, черле мага-бодуунуң чөптүг ажылдаары дээш чергелиг бөлүүн үткалыг айтырыглар элээдилерге чугула. Эмчилериң, тускай мергежилдиг кижилериңиң сүмелери, чагыглары база херек.

Элээди кыс болгаш оол чадазындан эр болгаш хөрээжен шынарлыг болуп шилчиири уругларың психиктиг сайзыралынга дорт-даа, доора-даа, көскү-даа, биллиртпес-даа салдарны чедирер. Эр болгаш хөрээжен боттуг ларың бот-боттарынче сонуургалының күштелири бойдустуң чаяаны-биле болуп турар чөптүг чорук. Оон уламыдан мурнунда билдинмейн чораан чаа миннинишкинер болгаш сагыш-сеткил хайнышкыны, хөлүүшкиннери тыптыр. Мында кандыг-даа коргунчуг, кижи каразыыр, сезиниг дег чүү-даа чок. Чамдык элээдилер мнакшыл айтырыгларынче, кинофильмнерде, номнарда, улуг кижилериң чугаа-соодунда эр болгаш хөрээжен кижилериң харылзааларынга хамаарышкан үүлдерже кичээнгейлиг алаар. Аднелер аңаа эмин эрттир девилеп, хейде-ле дуваревейн, ону элээдилерниң амыдыралында болуп турар бойдустуң чаяаганы кижи бүрүзүнге хамааржыр болуушкуи кылды көөру чугула. Ындыг-даа болза анаа шуут тоомча, хамаарылга чок, хажыызындан кайгап турып болбас. Чүге дээрге, эр болгаш хөрээжен боттуг ларың аразында ханлыкшылы, өөдежок үлегер-чижекке, назы-харынга чогумча чок номнар азы кинофильмнериң салдарынга алзыпкан таварылгаларда, шынап-ла, коргунчуг, муигаранчыг түнелдерге чедирип болур. Ындыг таварылгаларда уругларың сонуургалдары болгаш сеткил-сагыжының илерээшкини, хөлүүшкиннери будалып үрелир. Оон уламыдан оларның сагыла-чуруму кошкаар, ыңдыр, эгенир чүве биллбес, арын-өөрүүн чидирген, каржы-дерзин, самыын-садар чоруктар үүлгедиринче албаттырыы болур.

Күш-шыдал, оон туржук сагыш-сеткил, мөөң-бүдүш, хөй-ниити, черле ниити хамааты сайзыраа талазы-биле элээдилерни быжкан, быжыккан, турумчаан деп чугаалаары берге. Олар ам-даа шапкыны-биле өзүп, сайзыраарының болгаш хевирлеттиеринин шапкын агымында. Үстүнде айытканывыс эр болгаш хөрээжен болуп быжары-биле холбашкан, оонбиле дүүшкек чаяаттынган өскерлиишкиннер элээди уругларың мага-бот, сагыш-сеткил-даа талазы-биле сайзыралынга болур. Ылаңгыя үстүку чадаже шилчип турар элээдилериң эр-хөрээжен чоруушкуйнарга капыскан миннинишкиннери болгаш чүткүүлери чүгле өөскүп тыптыр эвес, а харын дамчыды күштелир. Ындыг турбуже, оларның хейниитичи болгаш психиктиг быжылгазының темпизи оон шала ооҗум, элээн озаллап турар. Шак ыңдыг карыышкан чорук кижизидилгеге болгаш бот-кижизидилгеге элээн бергелерни таварыштырып болур кол чылдагаанарының бирээзи.

Школачының амыдыралчуртталгазының, сонуургалдарының, күзел-соруунун, негелделериниң болгаш чүткүүлериниң угланышкынын, утка-шынарларын бүгү талазыбиле хевирлеп сайзыралдыры база-ла элээди назыда онзагай черин эллеп турар. Хөй талаалыг, ыны-бүрү угланыышкынныг сонуургалдарны сайзырадырынга-даа, хандырарынга-даа өөредилгеден дашкаар болгумнер, эвиледдер, клубтар, секциилер ажылдары ужур-дузалыг. Ажыл-ишке, чогаадылгага кириишпес чорук элээдилериң эр болгаш хөрээжен харылзаалларже, ылаңгыя оон физиктиг, физиологтуг талаларынче кичээнгейин салып, мөөнээриинге чедирер. Оон уламыдан чажыг, хуу хамаарылгаларже чүткүп, мөөң чок сонуургалдарлыг болгаш хоралыг чаңчылдарлыг апарын болур. Оолдарының болгаш кыстарының ужур-баш чок, дүш болган ужуражылгаларындан, ажык-даа, утка-даа, хайгаарал, хынаалга-даа чок, чалгаранчыг, доозун үе-шак эрттиришкиннериниң үш-баш чок эрхөрээжен хамаарылгаларының мунгаранчыг ужуктары эгелеп турар. Оглу ада кызы кымынбиле ужуражып турарын, оларның соруулга, сонуургалдары кандыгыл дээрзин ада-иелер эки билир ужурлуг деп, А. С. Макаренко ада-иелерни сагындырып чораан. «Өйүнде удуур, өйүнде турар, өрүн-даажекке калык кижи хей хелеспеп чытпас» деп шыңгыы негелделерге ланнып, хүн чуруун сагыырынга чаңчыктырар. Уругларының амыдырал-чуртталгазын солуп, таарымчалыг болдуруп, оларны ажыл-ишке, спорттуң оюнларга, маргылдаалларга, хей-ниити херектерге идепкейлиг-биле киирештирер. Оон ачызында, «чалгаа чаңын тоныксаар, хоозун чүткүүлерге, хей бодалдар хөлүүшкиннинге, кевин-херек чок ужуражылгаларга болгаш биллишкиннерге алыштар» хире хостуг үе-шак уругларга тыылбайн баар.

Элээди назыда школачы бүгүү-ле сайзыраап турар чаа инстинктилериг болгаш чүткүүлерни башкарып, болдунуң сагыш-сеткилиниң илерээшкиннерин болгаш коруумчуруумун хайгаарап, хынаптар кылдыр сайзырай бербес. Ол шыкаш эш-өөрү, улуг кижилер-биле аралажылга-харылзааларын чөптүг, шын тургузуп, сайзыраадын билири базала амыр эвес. Ындыг болганда ада-иелериң көскү караа, эвилеп-эллек ажыы-чаңы, төлептиг, буянныг мөөң-бүдүжү, чылыг-чымчак сес-домаа, бүүреңгей, көскү амыдырал-чуртталгазы, ажыл-херээ элээдилерге карак-даа, идегелдиг чөленгииш-даа, таалаачыг, күзенчиг кичээнгей-даа, мергежааныг чагыы-даа болур. Уругларны дүвүредип чоруур айтырыгларга харылларны дилеп тыпчыр. оларның ажылхерээн, ө-шагын чөптүг организаставарынга дузалаар, оларны корум-чуруумун уштап, баштап, эдин чазаарынга чагыг сүмезин бээри чугула. Тааржыр, солун номнарны, кинофильмнерни, шиилерни, теледамчыдылганы кады көөр, сайгарып, утка-шынарын өөренип, чугаалажырын чедип алыр.

Найыралга, ынакшылга шынчы, бердинген болуру дээрге-ле мөөлүг, бүдүштүг кижилериң күзенчиг шынары, ас-кежиктиг ег-бүленин болгаш ажы-төлдүң ханы, эгэртинмес үндезини деп чүве элээди назыда-да уругларың медерел-биле бээри, оларның ажыы-чаңынын, ниити культуразының ужур-утказы болу бээри дээрге-ле бистиң кол сорулгаларывыс-даа, арын-өөрүүвүс-даа, кедизинде барын чаагай чоллуп-даа үндезини ол.

Крас САЛЧАК.
Башкылар билим бедидер институттуң педагогика болгаш психология кафедразының эргелекчизи, педагогика эртемниериниң кандидады, доцент.

ООҢ КҮЗЕЛИН ДЕТКИП ТУРАР

Ажык-чарлыг үе-ле дээш чамдыкта чүгле шүүмүүлээш турып бээр бис. Көдээ черлерде культура одагларының ховар ажылдакчыларын өй-шаанда деткип, оларга моральдыг болгаш боттуг дузаны көргүзери культура ажылдакчыларының хей-аъдын көдүрер болза, ажылдаар харык-шинээн бедидеринге ол дөгүм болур дээрзин билзе эки.

Хайыракан школазында ыры-хөгжүм башкызы Сүрүн-оол Хөлүүзүнович Салчактың чымыштыг ажыл-ижиниң дугайын чугаалаксадым. Бо школада ол чеди чыл музыка башкылап турар. Хөгжүмүү мергежилдиглеериң чедишпес болганы-биле Сүрүн-оол Хөлүүзүнович чүгле школада эвес, суурнуң Культура бажыңында, ясли-садтарда, агитквартаалларда база барып ажылдап турар. Чеже-даа шыланчыг, чымыштыг, корум-чуруум баксыраан амгы үе тургажок, ол бергелерден ырмазыраас, дүнүң орайы дивес, шаңым, шалыным деп үнүүрүнде түрбас, ёзулуг-ла кижизиг мөөң-бүдүштүг эш чүве. Харын-даа кайы-бир удуртукчу кижиниң кылза чогуур албан-хүлүүлгези болур чүүлдерин-даа чажам чокка кыла бээр.

С. Х. Салчак ниитизи-биле культура ажылынга үзүрби чыгам чыл дургузунда бараан болуп чоруур. 1970 чылда ыраахы Мөңгүн-Тайгага ортумак школаны доосказ, күзелиин, уран талантызының кыйгызы-биле Кызылдың уран чүүл училищезинин баянистер салбырынче өөренип кирген. Ону доозупкаш, шериг албан-хүлүүлгезин эрттирип, Москваның шериг гарнизонунга үрер хөгжүм оркестринге хөгжүмчү болуп турган. Оон бээр-ле салымныг уран талантызы-биле чонун өөртүп, хөгжүм аалгазы-биле кижилерни таалаалып, келир үеним салгалын ыры-хөгжүм культуразынга өөредип, уругларны чараш чүүлге кижизидериниң ролүн багай эвес күүседип чоруур.

Ясли-сад чаштары хөгжүмчү башкызын «Баян башкы» деп адап алган. Оон көстүп күзеринде четтикпес маңаарлар. Сүрүн-оол Чону-даа Сүрүн-оол Хөлүүзүновичиниң ырларын, сыгырыын хөөнү калбас дыңнаксаарлар. Уран чүүлүн бүгү-ле хевирлериниге салымчаңнаныг артист школаныңдаа, суурнуң кварталдарынын-даа уран чүүл көрүүлдерин чылдың-на бедик деңнелге белеткеп эрттирип, хөйте хүндүткелдиг бараан боон чоруур. Хайыракан суурга уругларның музыка школазы дүрген-не ажыттынар болза дээш оон изиг күзелин деткип, хайыраканчылар база ону маңаа турар.

Нина СЕРЕНОТ.
Башкы.
Улут-Хем район.

Культура болгаш амыдырал

ЧОГААДЫКЧЫ ДИЛЭЭШКИННИҢ ОРУУ-БИЛЕ

Бай-Тайга районнуң улус өөредилге кылдызы (эргелекчизи Е. Ш. Сат) школа реформазының болгаш эде тургустунуушкунуун амгы үеде негелделеринге дүүштүр боттуг ажылдарны чорудуп, чаа эгелээшкиннерни, чогаадыкчы дилээшкиннерни бодап тып, ону амыдыралга боттандырып турар. Районда уруглар албан черлериниң материалдыг базазын экижиңеринче болгаш башкыларның социал амыдыралынга хамаарышкан айтырыгларны чогумчалыы-биле шиитпирлээринче угланган «төгерик столду» органнастар эрттирген.

Тыва чаагай чаңчылларны өөредилге-кижизидилге ажылдарынга ажыглаарының ажыктыын үнелеп көрүп, ол талазы-биле дээштиг ажылларны районнуң бүгү школаларында чоруда берген. Районда бирле дугаар болуп эртип турар башкыларының агиткультбригадалар көрүлдези база-ла чаа үүл, чогаадыкчы дилээшкин. Оон сорулгазы: тыва чаагай чаңчылларны, улустуң аас чогаалын чон ортузунга суртаалдап иептередири, ол бүгүнү амгы аныяк-өскенге өөредилге тайылбырлаары, тыва дылды, тыва чонуун эрткен төөгүзүн, культура-чаңчылларын, аас чогаалынын байлак эртинелерин, оюн-тоглааларын амгы болгаш келир үеним салгалдарынга дамчыдып, хевээр арттырары.

Ынчангаш көрүлдеге кириишкен районнуң бүгү школаларының болгаш школа назы четпээн уруглар албан черлериниң концерт программалары, ук көрүлденің салдынган сорулгаларынга дозузуубиле дүүштүр белеткеп турустунганы-биле өске — кандыг-даа концерт-көрүлделерден онзагай болган. Районнуң кайы-даа школаларында, уруглар албан черлериде үттүндүрүп бар чыдар тыва чаагай чаңчылдарны, төөгүнү, аас чогаалын катап тургузарынче угланган кескү ажыл-херектер, чогаадыкчы арга-хевирлер бар болуп турары, көрүлделериң концерттер программаларындан-на илдеп.

Көрүлдеге кирашкен коллективтер бүрүзү тыва чонуустуң эртип келген амыдырал-чуртталгазын, ажылжын, чаңчылдарын, культура-төөгүзүн, оюн-тоглааларын, аас чогаалынын бүгү хевирлерин ол-ла хевээр тода көргүзүп ыры-хөгжүмнүг, танцысамныг сценажыктан бөлүк-бөлүк кезектерден тургустунган сцена-каасталгалыг көргүзүглериң бедик идепкейлиг, утка-шынарлыг кылдыр бараалгаткан. Онза чараш кылдыр чуруп-каастаан эмблемалар, тыва национал көргүзүглер айы-биле кедерингге таарыштыр уран-шевер колдарныг даарап кылганы аянныг, чараш, торгу-чычыы тыва национал хептер, өг иштиниң эт-севи, эдилелдери, тыва хөгжүм херекселдери, оонларга ажылаар херекселдер, көрүлденің концерт көргүзүглери улам ала-шиинни киирип, бедик деңнелге көдүрүп турар көрүштүг. Школалар директорлары, уруглар ясли-садтарының эргелекчилери боттары баштааш, агитбонгадалар көрүлдезинге шупту бир-деминг, идепкейлиг киришкенин онзалап демдеглээри чугула. Кыйызын кандыг дээр, коллективтер шуптуда эки белеткелдиин көргүзүп, көргүзүг бүрүзүн сцена культуразының негелделеринге дүүштүр күүседип турдулар.

Ынчалза-даа Бай-Тал ортумак школазының үш кезектен тургустунган: чайлагда бир ажыл хүнү, улустуң чечен-мергени, аас чогаалы болгаш амыдыралда четпестерин сойгалаал деп сценажыктан көргүзүглерни «Хөөлер» деп танцылар-биле аралаштыр эгелеп, көргүзүп турарын, оон иштинде дүргенчугаа, өпей ыры, тыва хөгжүмге аялгалар, тыва тоолду ыдарының аяны, ийи чеченнин кагжыры деп күүселделер. Тээлиниң № 1, № 3, Шуй ортумак школаларының, «Салгал» уруглар садының сценажыктан бөлүк көргүзүглери (оваа дагыыры, аскак-кадай, сан санаа кагжыры, тевек, ыры-кожамыктар, өөрээлдер, үлегер домактар, «Аяк шай», «Аъдым», «Ээлдек шыңгыраан» деп танцылар, азырал малдар, анчылар дугайында чечен-мерген чугаалар, ак аът чылы болгаш өске-даа). Тээлиниң № 2 ортумак школазының тыва улустуң «Дүглээшкин» деп сценажыктан көргүзүү, «Сайзанак» уруглар садының эргелекчизи Калдар Төмүрүүн «Чашпы-Хемим», Тээлиниң № 3 школадан Виктор Очуриуң «Байлак чүртүм» деп ырларны таалаачыг ырлаанын, «Аяндан» ийи бичии оолдар Айдың Бырлай-оол, Ай-Демир Дилак оларның «Чеченнер маргылдаазын» чаптанчыг, чараш күүсеткенин, «Аяк шай» деп танцыны дөрт кыстарның самнап-тепкенин, А. Даржайның оорларның бужар-бак үүлгедиглерин сойгалаан, чаңгыс мунуп чоруур хөлгезин, эки аъдын оорлаткан кырган иреймин каргыш-халагынын дугайында «Каргыш» деп пародиязын база эрге-дужаал эдилээн бюрократтар дугайында С. Молдурганың «Авыдайлар» деп шоолуун уран номчулганын республика конкурстарының тиилекчилери башкы Хураган-оол Түлүш (Кызыл-Даг), эмчи Анатолий Артаа (Шуйнуң кадыкшылга школазы) олар бүгү көргүзүг-шимчээшкиннери-биле номчуй бээрге, шынап-ла, ыдыгларга кижиниң каргыш-килени чайгаар-ла хайнытып кээр чорду. Шуйнуң уруглар садының садык темазын, амыдыралын көргүскен сценажыктан көргүзүүн жюри болгаш көрүкчүлер бедин-биле үнелээн.

Үстүнде киргеним бо болгаш өске-даа концерт көргүзүглери көрүлденің эң шилиттингей номерлери болуп, түнел концертче кирип, күүседикчилери шупту өртектиг белектер-биле тус-туста шаңнатканнар.

Ийи хүн үргүлчүлээн көрүлденің түнелинде Бай-Тал ортумак школазының «Хөөлер» агиткультбригадазы (директору Д. И. Парад) көрүлденің бүгү негелделеринге бүрүн дүгжүп турар, тыва кижиниң национал чоргааралын, хей-аъдын көдүрүп кээр, бедик идейлиг утка-шынарлыг номерлерден белеткеп тургустунган. кайгамчык солун программалыг концертти көргүскеш, бирги черни бүзүрелдин-биле чаалап алганын жюри бир үн-биле хүлээп көрген. Тээлиниң № 3, № 1 ортумак школалары (директорлары К. К. Сарыг-Донгак, А. Б. Саая) болгаш Шуй ортумак школазы база-ла онзагай байлак программалыг, көрүлденің сорулгазын күүседип турар концерттерин көрүлдеге бараалгаткаш, жюри болгаш көрүкчүлериң бедин-биле үнелиинге төлептиг черлерни ап үнгеннер.

Уруглар албан черлериниңден база-ла Бай-Талдың «Салгал» (Лидия Араптан) аттыг уруглар садының «Иөрээлдер» агиткультбригадазы тиилекчи болган. Ийги, ушку черлерни Тээли суурда «Аяк» (Елизавета Хомушку), «Сайзанак» (Калдар Төмүр) уруглар садтары ээлээннер.

Районнуң улус өөредилге килдизи бо көрүлденя баш удур эки планнап кылып, бедик деңнелге организастап эрттиргенин өөрүшкү-биле демдеглээр аанар. Районо көрүлденің тиилекчилерин шаңнап-мактаарынга акша-хөрөңги-даа харамнамааны шаңнадарданна илдең. Бирги черни алган Бай-Тал школазын 10 олуттуг майгын-биле, дараазында шыллараан школа болгаш уруглар албан черлериниң коллективтерин радиолалар, биллиард столу, даваныр машина, спорттуң дерис-херекселдерибиле, ол ышкаш ийи-чаңгыстың он ажыг эң эки күүседикчилерин тус-туста шаңнап-мактаарынга ээлээш эвес акша-хөрөңги үнгеи.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

Уран чүүлдерниң найыралы — улустарның найыралы

Май 15-те республиканың хөгжүм-шин театрынга кожаыс Даг-Алтай автономнуг областың национал шин театрының артистериниң чайгы гастролюнуң ажыдыышкыны болган.

Тыва черге бодунуң чоонуң культуразын, уран чүүлүн бараалгадып, дагын катап аалдап кээп турар алтай өнүктерге байыр чедирип, алтай, тыва уран чүүл ажылдакчыларының удур-дедир аалдажып чоруп турары дээрге, советчоонуң интернационалчы харылаазының улам быжыгып турарының бадыткалы-дыр дээрзин Тыва АССР-ниң культура министри Ч. Ч.- Д. Ондар кежээни ажыдып тура, онзалап демделээн.

Алтай өнүктер Тыва черге кээп, чайгы гастролюн алтай чогаалчы Л. Кокышевтиң чогаалының аянынга А. Юдановтун бижээни «Туба» деп шинии-биле эгелээрин база тыва театр бодунуң гастролюн Горно-Алтайск хоорайга театржыткан улуг концерти-биле эгелеп турарын ол чыылганнаога дыннаткан.

Алчыларның өмүнээзинден Даг-Алтай областың культура өргелелиниң начальниги В. И. Чйчинов дараазында сөс алгаш, шаг-шаандан тура кожахелбээ чурттап чораан төрел чоннарының быжыг найыралының доңу — уран чүүлү, чечен чогаалы-биле удур-дедир аалдажып турар чазгай чанчылы ол-дур дээрзин ол чугаалаап, «кижи-биле кижи байлак» деп үлегер домактың ханы утказынга доктаап, улустар аразында найыралдың күүш-күжүнге тураскааткан шүлүктү көрүкчүлерге номчуп, «Амыргын-на, ак-көк Тыва!» деп мендилешкен.

Алтай труппаның мурнундан актөр, режиссөр Антон Юданов, СЭКП Тыва обкомунуң мурнундан Чүлдүм Чап олар база сөс ап чүве чугаалаап, уран чүүлдерини найыралы дээрге-ле улустарның найыралы-дыр деп түүнээннер.

Алтай, тыва ийи театрның коллективтери бот-боттарыйга суй белектерни сунушканнар. Аалчыларга дириг чечектерни тудускан.

Чоокта чаа, мартта Кызылга болуп эрткен Сибирьниң национал театрларының фестивалынга киришкеш, аалчылар гастролюн А. Юдановтун «Туба» деп комедиязы-биле ажыткан.

Көжеге ажыттынар. Чурук каасталгазын бир янзы кылдыр кылган, бурунгу хоорай Улаланың бир булунуңуң хевири. Микрофон дамчыштыр үн чангыланып кээр. Кымиың үнүл деп чүвени шиниң тургузукчузу сценага үүп кээп, көрүкчү-биле таныштырар: «Лазарь Васильевич Кокышевтиң дириг үүнүн дыннап тур силер. Ону каш-ла чыл бурунгаар дерзин кижилер каржызы-биле өлүрүп каан...»

Ол душта сценаның дап-даа ортузундан портрет көдүрген хөрээжен кижи оожум үүнүп келгеш, ол-ла базымы-биле сценаның бир ийиче үне бээр. Алтай чоннуң ынак чогаалчызының чуруу.

Ялыы-түренгизи кеткен, чамашкылыг идик-хевинден илден, аныяк эр кижи биле хөрээжен кижи тайгадан чоруктап чоруур. Тайга тооруун чыып алгаш, хоорай черге апарып садары-биле Туба кадайын, ооллардын каапкаш чоруп турары-биле шүгүмчүлелдиг, каттырычыг «Туба» эгелээр. Сибирьниң национал театрларының фестивэлы болуп турда бо шиини кызылчылар болгаш хоорайның аалчылары көрген, ооң утказын билир. Ынчангаш бо удаада солунга ону катаптавазы-биле утказын биживаэйн.

Шинде бир үениң аныяк артистери ойнап турар хирезинде актөр бүрүзү бодунуң ролюн тергини эки күүсеткен. Чижээлээрге, баштак, кезээде-ле хөглүг, кажар, аастыгга алдыртпас деп болур чечен-мерген сөстүг Тубаның ролюн артист В. Киндиков бүзүренчиг, чаптанчыг кылдыр ойнаан. Тубаның кадайының (Ж. Эндокова), оор, арагачы Канчоктун (А. Юданов), офицериниң (А. Майманов), аалчының, айбычының (Е. Папитов), хамның база ажыл кылбас, чиик амыдырал сүрер, сыйбын хөрээжен Цапканың (И. Охрина), Темичи ирейнин (Б. Кудирмеков), бай садыгжы Сафроинун (А. Торбогошев) болгаш ооң-даа өскелер артисти бедик мергежилдин-биле ойнап турарын көрүкчүлер үнелеп, каттырычыг, эн солун дээн көргүзүглерин адыш часкаашкыны-биле, катты-биле уткуп органнар.

Алтай дылда тыва дыл-биле төрелдеш сөстер хөй, тыва көрүкчүлерниң көвей кезин кулакташ (наушник) ажыглавайн-даа дыннааш, утказын билип олурар болза, өске көрүкчүлерге кулакташ эргежок. Ону тон уштур черден ачылаадып турары эки-ле-дир харын. Ынчалза-даа шин эгелээш элээн болгуже, очулга чок турып-турып, арай деп ажылдай берзе-ле үзүктелишкинниг болуп, орта ажылдавайн турганынга көрүкчүлер шугуллап олурар болган. Көрүкчүлерниң колдуу школачылар, аныяктар. Хостуг олуттар эзлининдге көвей. Көрүкчү-биле кижизидилге, тайылбыр ажылын чоруда-рының эптиг аргазын дилеп, шин, концерт көрүп келгеннерге, ылангыя очулга херек шиилер үезинде ыындыг четтестер болдурбас дээш кичээнгей салыры театрның администрациязындан негеттинип турар.

Валентина САТ.

ЧУРУКТА: шииден бир көргүзүг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Фельетон орнунга

СЕЙФТЕ ПЛАТЬЕЛЕР, БАРААНЫ ЧОК ФАКТУРАЛАР

1989 чылда Эрзин райпозу үүрмектеп садар бараан саарылгазының планын 103,9 хуу күүсеткен. Азы ниитизи-биле коллектив бараанны 7 миллион 377 рубль түнге садып саарар турган, ону 8 миллион 34 мун рубль кылдыр боттандырган. 212 миллион рубль бараанны чонга хөнү саткан. Эки-ле саннар аа?

Эрзиниң райпозунуң магазиниери ол-бо бараанны чон караан ажыттавайн, чажырып, бузурбайн, шуптузун-на чонга чедирип турган болза, оон-даа эки болур ийик... Ол дугайында чугаа узун, моон адаанга болур. «Эки кылган ажыл— элеп читпес алдар» дижир. Ам-даа сан-чурагайлардан көрүп көрээли. Бир кижиге онаштыр 897 рубль 19 көпеекке бараан саартынган. Ниити республикада бо көргүзүг 856 рубль 18 көпеек. Ыызалажок ол ажыл бо райониун хереглекчилер инитилелии ат-алдарга чедирбейн барган. Чүге?

Кандыг-даа коллективке, бүгү районну хереглел бараннары, аъш-чем-биле хандырып турар бо райпо чергелиг улуг коллективке четпестер черле туруп кээр. Амыдыралга деоки чүве кайын турар. Топтан көөр чүве болза, «хун безин боралгактарлыг болур» деп үлегер-домак бар болгай. Бетин чижек, районда санаттынып турар бүгү хөй саниыг садыг-магазиннерден чүгле 9 магазин, дугуй кырында халдып турар 5 автомагазиннерден чүгле Бай-Даг талазында аныяк чоларчы Аркадий Ломбунуң башкарганы автомагазини эрткен чыл планын бүрүн күүсеткен. Четпестерни өй-шаанда өткен тудум, ажылштың ол талазы-биле адыры дарый экижиир дээрзин биске улуг улуска угааткан ажыы бар деп бе?.. Бар(!)

Ады-ла «беш минута» боордан башка, 50—60 минута чедир шөйлү бээр бүдүрүлге хуралларывыс ол-бо албан черлеринге, организацияларга неделяның бир доктаатканы хүнүнде эртип турар болгай. Товаровед Дыртый Күскелмаа бүгү. ыындыг кыска эвес назынында садыг шугумуга ажылдап келген кижи болгаш бар четпестерни, хөй шооча адаанда чыдып турар ховар бараннарны чоокта бир беш минутага «ушта тыртып» келген. Чугаазынга азы. «Кара аяк харылыг». Ол саадаваан. Чок, чо-ок, четпестер эттине бербээн. райпо даргалары ону эдерин бодаваанар-даа. Харын-даа моон соңгаар аксын хаарын негел, сыскырып, түрүп эгелээннер. «Шывык туткан кижиге ыт өштүг, шыны сөглээн кижиге кижи өштүг» деп чүве бар.

Садыг кылдызының эргелекчизи Н. Ч. Нурзат (Хумбуг):

— Сеп (борта чугаа чоруп турар ийи кижиниң хар-назынынын ылгалы хөлчок улуг дээрзин сагындырбааже хоржок) мээн орнумга завторгтаксап тур сеп бе, азы бо райпо даргазының олудунга олуруксаш, ынчарың ол бе?..

Райпо даргазы С. И. Амбар демгизинге көөрде, «шиитпирлиг, дорт» кижи болган:

— Үнер дугайында билдириишкинден бижип кел, бар!

Чүү дээш, Наталья Чоодуевна, Совет Иргитович? Багын чугаалаарга, бачыды арылбас турган-дыр аа? Дыртый Күнделмаевич райпо даргалаваан эвес, даргалап-даа чораан болгай. База силерден дора эвес ажылдап турганын Мөнгүн-Тайганы, Тес-Хемнин чонуу билир. Садыг-кооператив техникуму база дооскан кижидир. Силериң бирээнер элээн каш районнарга ажылдап каапты, а аныяанар тус чер чурттуг кижи болгаш мында турумчааны бо. Ол арта тускай ортумак эмчи эртемниг кижи болгай. Бир шагда мергежилин солун тура, «дазылын шак мынчаар быжыдар» деп чүвени ол ылап бодап алган турганын адаанда чижек-фактылардан ам тодаргай көрө бээр бис. Эрзин райпозун сөөлгү үеде үстүнде ышкаш эмчилер, башкылар, көдээ ажыл-агыйының болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының төлөөлери «эзлеп алганында» ужур бар болбайн. База райпону С. И. Амбар эвес, а Н. Ч. Нурзат «даргалап» турар деп дамчыыр чугаа база аная эвес.

Ам номчукчу мында бижиттинген чүүлдер, алдынган чижектер амыдыралчы эвес, а авторларның боттарының даап бодаашкыны-дыр деп түүнелге келбезин дээш, райониуң эрткен хуучулар хуралынын чамдык кижи хуучулар хуралынын чамдык кижижилериниге сөстерни бердивис.

З. Ш. Чамыян, белеткелчи:

— Ыындыг ур эвесте бистин суурга 12 япон платье, япон костюм келген деп чугаа дыргын тарай хоза берген. Бирээде, райпо коллективинин эки ажылындан ыындыг ховар бараан биске «келгенн» ол. Ийиде, ынчан РСФСР-ниң улус депутадының кандидады турган даргавыс В. А. Рошнинин «сартыы-дыр» деп база билген бис. Ынчалзажок хөй кижи чыылган узун эзлечни ол ымзандырып каан. Фактурада айтып каан платьелер четче келбээн, складка тура-ла билдинмес угже «эстип-хайлы» берген. База-ла саазында айыттынган чамдык япон костюмнериниң орнунга, 120 рубль өртектиг финн костюмнер бээр «азып чедип келген» болган.

Я. Д. Донмит, райониун амыдырал хандырылга эргелелиниң начальниги:

— Мен 20 ажыг чыл хуучу кежигүнү болуп келдим. Кооператорларның чедишкиннеринге өөрүп чоруур мен. Ынчалзажок, бөгүн бо хуучулар хуралынга олуржуп турган, кижи бажы алыйын кээр ужурдурум чок «садыгдаашкынар» тыптып келгенин дыннаш ыындып, арыым, кулаам кызып орду. Мырынай чаа райпо даргазы илеткелиге товаровед, тускай башкы база эртемниг Р. Соянны кедергей мактааш барды. Үү дээш? Февраль 16-дан март 1-ге чедир Бай-Даг магазинниге сейфке чыткан ийи япон платье, бир индий моюн-ораарны «салым-хуузун» билбес кижи ол эвес-ле болгай. Нарын магазинниге 1400 рубльдин чылыг тонуунуң орнунга чүгле фактуразы биле акшазы четкенин база оон арын-нүүрү-биле холбашкан факт-барымдаа-дыр. Бо бүгү райпо баштаар черинин даргазының садыг талазы-биле оралакчызы Н. Ч. Нурзаттың дорт киржилгези-биле болдунуп келгенин айытса чогуур. Ол дугайында материалдар милициянын социалистиг өөрүү-хөрөнгүнү самчыгдарынга удур ажыл чорудар-кылдызинде херектерде коштунган, көктеттинген. Райпо садыгжыларындан бөгүн шагдаа черинге байысаатпаан, «хөрээн көрдүрбээн» садыгжы барык чүве диведиве. Комсомолчу садыгжы Оксана Баалыр үстүнде даргазының (Н. Нурзат! «дилээ-биле шын-мege өөк берил турган, хеккке чүгле оналшпады. «Бак кижи балалыг, пар ыяш хөлүг» дээрзин утпаза чогуур.

Ш. К. Мажый, СЭКП Эрзин райкомунуң парткомиссия даргазы:

— Парткомиссия райкүүскомунуң сан-хөй киллдизинин ажылдакчылары-биле каттыжып алгаш, райониуң хереглекчилер инитилелинде (бисте кээп турар медээлер өзугаар) четпестерни дарый хынап, ону эдерининг хемчеглерни ап, аргасүмелерни өй-шаанда кадыы келген. Шак ынчаар эрге-дужаалын соора ажыглаар, ховар барааннар кээрге ону чондан чажырып, бузурар, боттары үлежир азы үстүкү черлерде эрге-дужаалдыг кижилерге берикседр, тала-дугай тыртар чоруктар райпо коллективинде барын илереткилээн бис. Чаңгыс чижек. Сөөлдей келген улуг өртек-үнелиг, хевир-көрүштүг үш бажың херекселин кандыг-даа эзлчег, негелдехереглелди өөренип көрбейн, чүгле чаңгыс кижинин, райпо даргазы С. И. Амбарның чөпшөөрели-биле райкүүском удуртукчулары К. Т. Куулар, У. Д. Төмүр-оол, товаровед Ч. К. Адыгбай оларга садыпсаарган бооп турар. Ховар барааннар садар талазы-биле мурнундагы ышкаш тускай доктаатты-ган чурум, отчёт ам чок. «Эде тургустунуп» алгаывыс бо ышкажыл. Бараан чажырар талазы-биле бир «алдаржаан чер» — Булун-Бажынла «бөрбек» магазин ол. Даштыкы сапожкаларны садыгжылар чажыт черде суп алганын билгеш, чонунга буянын көргүзүп, ында көдээ Совет күүскомунуң даргазы, хуучулар кежигүнү В. К. Сымчаан-оол бодунуң дорт болгаш хөй-ниитичи хүлээлгезин өзугаар илередип саттырган.

«Садыгга кажарлаар болгаш чижек садыг кылыр чоруктар дээш харысалганы күштелирер дугайында» РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Чарлыы парлалгага үнгенден бээр үр болбаан. Эрзиничилер: «Ол-даа тергини эки Чарлык болгаш барды, садыг дүрүмнерин хажыдар таварылгалар ам шуут чүве бербес чүве болза, оода черле өөзөөзөри ылап эвеспе» деп бүзүреп эгелээннер. Шыны-биле алыр болза, чонга садар барааннар чүгле дорт оларга баар ужуруг.

«Ынанганының бажын ыт чизин» дээн ышкаш, байдалга бөгүнге чедир өскериген чүве чок. Совет садыг дүрүмнерин хажыдар чоруктар-биле демисел мурнунда база хире-чергеэн-биле маная ап чоруттунуп келген. Ынчалзажок, боттарының амы-хууда олча-ажыын мурнадып, садыг шугумда ажылдап кирип алган чамдык удуртукчу эштер хоойлу-дүрүмүн чымчап, калбак хереглел бараанларының чедишпезин ажыглап алгаш, кара туразында ажылдап, оон ажыкончаа сүрүп, ында-ла четпес бараан-биле улус-чонну хандырар орнунга, боттарын хандыртынып келген болгаш хандыртынып турар-даа...

Ам чонга чартык-чамдыы (эвээш, хензиг кезии) чедип, орук ара, чемге каттан дус дег эстип, хайлып, олчаан көзүдлейн бадар ховар бараанар дугайында каш сөс. Бай-Даг сейфте шыгжаттынган «бачыттыг» ийи япон платье дугайында сактып тур силер мынаан, эргим номчукчу. Милиция ажылдакчызының «Чүге ол ийи платьени садып саарбайн, үр үеде сейфке шыгжап алгаш турганынар ол, бис эвес болза олар ам билдинмес талаже «чоруй барган» турары чугаажок. Чогум кымнарга бээр дээш оларны шыгжап турдунар?» деп айтырыынга Н. Ч. Нурзат: «Бирээзин бодумга, а өске бирээзин райпо даргазы Совет Иргитовичниң хадайынга бээр дээш шыгжаттырып турдум (!)» деп тайылбырлаан.

Эрзинге ол кежээ үлетпүр барааннар магазиннинге япон платьелерни делгенкен. Оон дугайында чар бир дугаарында кожа школага четкен. Эрзин суурнуң аныктарының бир чоргаарланып чоруур, боттарының үе-чергези, Кызыл Сылдыс орденниң эдилекчизи (олгенинин соонда тывыскан) Артур Норбунуң өөн башкы Чечен Сергеевна Норбу эзлчегнин эң бажынга турда-ла, аная платье «четпээн». Эзлчег чок бараан ап болурунуң шыныыла-бижиин хойлап алган турбуже.

Эге баштайгы ийи платьелериниң «аас-кежиктиг ээзи» кым болган деп болгар силер? Чок, эзлчегге турган саңгыр-чакын ылаптыг көргүскен.

Хам-оолду Дыртык Монгуш В. Көк-оолдуң бодундан-даа артык ойнады деп-сиизе чазыг болбас боор. Оон шимчээшкин бүрүзү катаптаттынмас, чиик, дүүгүр кагары, алгыштын аяны база муринда хамнардан ангыланып турар.

«Хайыраан боттуң» катап эле тургузарынга Максим Монгужукович Мунзук улуг күштү үндүрген, хөй түнүг акша-хөрөнгүнү үстүкү черлерге каш удаа чедип турган чөпшөөлөдип алган. Ам чүгле кинога тыыттырары арткан.

Чуруқ каасталгазын Рушертин эскизинде дыттавлыг аныг иштп турган болза, Иван Чамзынович хөлегелиг көк-көк даглары немээни көрүкчүнүн хөөнүн улам чаазар. Хөгжүм каасталгазын Тыва АССР-ниң улустуң артизи Р. Кенденбиль улуг-ла өскерилге чок кылган. Эгезинде тыва радионун симфониктиг оркестринге таарышчу оркестринге таарыштыр кылыры Ростислав Докур-ооловичке болдунмас чыгыы турган. Ынчалза-даа композитор дуй-хуй чок ажылдаан ыыдапкан. И. Минининиң дирижераланы-биле хөгжүм каасталгазы база багай эвес болган.

Кажан кинога тыыттырарда национал хөгжүм хереклелерни болгаш аная ойнаар кижилерни чыгаш, шиинин үдеглезин ооң-биле кылырын М. Мунзук планнап алган. Мен ону деткиир мен.

Шиинин республиканың ажылчылери ам база катап көөр ариалыг болган.

Саая БЮРБЕ.
Композитор.

Бодалдар, санаалдар

ОНУ ДЕТКИИР МЕН

«Хайыраан боттуң» эгезинде турганын өзугаар эде кылгаш, чонга бараалгадыр, кино кылдыр үндүрер сорулганы салгаш, Максим Монгужукович Мунзук аар чуктешкинин үүп шыдапкан, рольдарга таржыр артистерни кончуг шын шилип алган-дыр.

Караның ролюн — Галина Мунзук (1944 чылда оон аразы Кара-кыс Мунзук) ойнаан. Оон бээр 46 чыл эткен, кижи назыны-дыр бе? Ам хоочун артистин уруу чаотык чүс чыл чыгыы үе эткенде аныяк, чараш Караны ойнаарга, бо улуг назыдыг көрүкчүге кайы хире солун, өөрүнүг болганын чажырган чоор! 1944 чылдагы Караны Галина Мунзук аажы-чанын, шимчээшкинин, олурар-турар черин, харын-даа арын-шырайын безин аразын хевээр катаптаан денер даан.

Седиптин ролюн ыраажы, аныяк артист Сергей Ондар база эки күүсеткен. Ынчалзаадаа чугаазында кортук азы ыглаңнаш хөөнү эдип алырын сүмелексээ мен.

Сарыг-Ашак биле Казайның рольдарында РСФСР-ниң улустуң артизи Б. Ф. Бады-Сегаан биле РСФСР-ниң алдарлыг артизи Е. С. Кенденбильдиң бедик деннелге күүсеткенин чоп билир. Олар ол рольдарны чаңгыс удаа эвес ойнаанар. Балданның ролюн артист Д. Х. Намчылдың ойнаанын болум хуумда оизагай кылдыр көрдүм.

Салбакай биле Уранны артистер Людмила Тюлюш, Амзат Куулар чаптанчыг, чараш, ынчаңгы үруглариың чеки-биле думчуун дуглай кааптар, олбо олура, тура дүжер, кыссыг ыы-лаңнаш хөөнү эдип алыры сүмелексээ мен.

Сарыг-Ашак биле Казайның рольдарында РСФСР-ниң улустуң артизи Б. Ф. Бады-Сегаан биле РСФСР-ниң алдарлыг артизи Е. С. Кенденбильдиң бедик деннелге күүсеткенин чоп билир. Олар ол рольдарны чаңгыс удаа эвес ойнаанар. Балданның ролюн артист Д. Х. Намчылдың ойнаанын болум хуумда оизагай кылдыр көрдүм.

Салбакай биле Уранны артистер Людмила Тюлюш, Амзат Куулар чаптанчыг, чараш, ынчаңгы үруглариың чеки-биле думчуун дуглай кааптар, олбо олура, тура дүжер, кыссыг

ЭСКЕРИГЛЕРИМ

Тываның «Хүндүлелдиг Демдээ» орденниг хөгжүм-шин театры салым-чаяаныг драматург Виктор Көк-оолдун эргижирээн дээш сценадан үндүр октаттырыпкан «Хайыраан бот» деп шиизин катап эгиткеш, тыва сценага эң баштайгы көргүзүүн Май Бириңги байырлал мурнунуң сүй белээ кылдыр бараалгаткаанын улуг-биче базылыг көрүкчүлер күзели ханып, төөгүүнүң шиизи тывызык чаартынып, аныяксаанын адыш часкап, өөрүп хүлээп алганнар.

Барык оң чыгыы чылдарда сценага көстүр байтыгай, сураа безин дынналбастап уттундурган тыва шин чогаалынын ертээ турбас эртинези «Хайыраан боттуң» хөй саниыг улуг-биче назылыг көрүкчүлерин чөптүг негелдезин болгаш дилээн хандырар дээш, Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң улустуң артизи Максим Мунзуктун кызымак, чүткүлүг, шулургу болгаш чогаалыкчы, тывыгыр күженишкиннериниң ачызында тургустунган. База театрның артисти коллективниң идепкейлиг киржилгези-биле «Хайыраан боттуң» сценаже катап эгиткенин үк шиинин мөгейиктин-талаалакчылары Максим Мунзукка өөрүп четтиргенин илередип турарлар.

«Хайыраан боттуң» кол рольдарын: Сарыг-Ашакты— РСФСР-ниң улустуң артизи Борис Бады-Сагаан, оон кадайын — РСФСР-ниң алдарлыг артизи Екатерина Кенденбиль, Караны — Тываның комсомол шаңналының лауреады Галина Мунзук, Седиптн — артист Сергей Ондар, Кенден-Хууракты — артист Алик Хомушку болгаш өскедаа рольдарны театрның артистери мергежилдиг, бүзүренчиг болгаш бердинген күзели-биле бедик деннелге ойнап күүсеткен деп санавас арга чок.

Ук шиинин күүсеткичилериниң идик-хевин, эт-хереклелдериң каасталгазын болгаш долгандыр турар бойдусту эки, чараш болгаш көрүштүг кылдыр чуруп көргүскени сагыш-сеткилди сергедип келир. Хөгжүм болгаш ыры айтырын сураглыг композитор Ростислав Кенденбиль күш үндүрүп турганы-биле каракка илдеп, кулакка аянныг дыннаалып турду. Оон-биле чергелештир хөгжүмнү оон-даа аянныг болгаш улустуу болдурары чугула. Чоокку үеде ону шуут тыва хөгжүмче долузу-биле шилчидери негеттинип турар деп билдим.

Хамыкты мурнай-ла сценада ойнап турар артистериниң чугаа-домаа көрүкчүлерге бир дески, тодаргай дыңналыр кылдыр радио күштелдирикчизин ажыглаары эн-не үзеичиг-дир. Театрның тон уштур черинде наушник (кулакка үн дыңнаар аппарат) барын көрүкчүлериң хөй кезии билбес болганда, тон азып турар эштер, өске хоорайларның театрларында ышкаш, көрүкчүлерге саналдап чарлап турар болза эки. Ол ышкаш Хам-оолдун хамнаары эки болзажок, хамнаашкынга хөй шак үндүрбейн, ону арай кызырза эки ышкаштыр.

База бир эпчок болгаш таарымчалыг эвес деп эскергенним: театрның 9 болгаш 10 гу одуругларының аразында база залды узун дургаар улус эртер черлерге чамдык эштер, хостуг олуттар бар турбуже, санлайлар эккеп, улус олуртур-дур, ону болдурбаза кандыгыл? Ол чорук көрүкчүлерге таарымчалыг эвес болгаш өрттүн айыыл чогун хандырбайн турар болгай. Эң сөөлүнде бичии урутларга тускай уруглар көрүлдезин организастааш, улуг улус көөрде бичин урутларны киирбезе чогумчалыг ышкаш.

Артём БОРБАК-ООЛ.
Партиянын болгаш күш-ажылдың хоочуну.

ДЕТКЕРИЛГЕ

Виктор Көк-оолдун шиизи — «Хайыраан бот»— чоннуң ынакшылын чаалап алган чогаал. Ыындыг-даа болза ону сөөлгү катап тургусканы мурнукузундан ыракта сулаган ужуруунда көрүкчүлерниң хомудалының «аяа долган» турду.

«Хайыраан боттуң» салымхуузу дээш «Шын» солун баз боттуг хемчеглерни алган деп болап турар мен. Демниг саскан теве тудар деп үлегер чугаада дег, Максим Монгужуковичиниң эгелээшкинибиле, демниг күштүн ачызында ону катап көрдүвүс, өөрдүвүс, сеткиливис ханды.

Шиинин сцена, хөгжүм каасталгазы, артистериниң идик-хевин байлакшаан, артистериристин ойнаары-даа эки-дир. Ылангыя чурукчу Иван Салчак шиинин чурук каасталгазын багай эвес күүсеткен-дир. Улуг хемчээлдиг көжегеде Торгалыгның, Чозанын, Тээлинин солчуп турар бойдус-чуруумалы, шынап-ла, уян сеткилди уярадып кээр. Караның чеченмерген сөстеринге таалап, Торгалыгның көктүг, шыктыг, чечек-чимистиг хөрзүнү бустадып, оортан туман тыртып келгензиг.

Барык уттундурар чыгаан турган шиини чонга катап бараан болдурган М. М. Мунзукка, И. Ч. Салчакка, артистер Г. Мунзукка, А. Ширинноолга, А Куулларга болгаш оон-даа өскелерге чон өөрүүр.

Екатерина МЫНДРИМА.
Кызыл хоорай.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

МАЙ 18

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30. Мультфильмнер. 9.00 Хөглүг старттар. 9.45 Далай чадаг шериниң Президент оркестриниң концерти. (АКШ). 10.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 11.30 «Чыл үелери». «Май». 12.30—13.00 «Ye». 15.45 Урулларга фильм. «Тимур болгаш оон командазы». 2-ги сериязы. 16.50 «Бир эвес сылерниң харыдар...» 17.55 Мультфильм. 17.40 Музейлерниң Бүгү-делегей хүнүнге. Телеэкскурсия «Малая Никитская, 6». 18.30 «Ye». 19.00 Поэзия минуталары. 19.05 «Эх, Россия. Россия...» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 1—2 фильминер. 21.00 «Ye». 21.30 Коллаж. 21.35 Чугула интервью. 21.45 Брейн Ринг. «Чүү? Кайа? Кажан?». 22.20 Кусковока орус хөгжүм телефестивалы. 22.50 «Көрүүшкүн». 00.20—00.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Аян-чоруктар альманагы. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. Москва — Орус күрүнениң найысылалы. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Төөгү. 8 класс. XVII чүс чыллың орус культуразы. 11.05 А. В. Суворов дугайында барымдаалыг телефильм. 12.05 «Петербургтан никогнито». Уран-чечен фильм. 13.35—13.55 Делегейиин чадаг-тергеге маргылдаазы. 17.00 «Ыры кижи-биле артын каар». «Ады чок бедиктер».

КЫЗЫЛДАН

17.50 «Тыва черде». Программада: «Часкы хүн чылды чемгерер». «Өөренгичилерниң чайгы дыштанылгазы». Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер. 18.25 Медээлер. 18.30 «Хөөмейниң таалаачыг аялгалары». Дамчыылга. 19.00 Аныяктар видеоканалы. «Тыва телевидение чалап тур».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.15 Улусчу аялгалар. 20.30—02.45 РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинде.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.50 Мультфильм. 18.00 Делегейиин чадаг-тергеге маргылдаазы. 18.30 «Ye». 19.00 Музейлер хүнүнге барымдаалыг телефильм. 19.20 Танцы ансамблиниң концерти. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

БАЛКЭ Тыва обкомунуң аныяктарын делегей туризминиң «Спутник» бюрозу школачыларның даразында чайгы дыштанылга маршруттарынче чалап тур:

Новосибирск — 8 хонукта (Обьтүн суг хөөлбээнге дыштанылга-биле кады);

Иркутск — 5 хонукта (Байкал хөлге дыштанылга-биле кады);

Курск — 5. VI—14. VI;

Орел—Москва—24. VII—4. VIII;

Львов — Одесса—24. VII—4. VIII;

Хабаровск — Владивосток—1. VIII—10. VIII;

Москва болгаш Ленинград баарынга тускай чагыгларны хүлээп алыр.

Айтыыгларны тодарадын билип алыры-биле **Кызылда Политиктиг чырыдышкын бажында № 16 кабинетке келир.**

КИНО

МАЙ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Степан Гусяковтун шөлээн өрээли» 10.00 12.00, 14.00, 19.20 (узаткан), **«Канрының кызы, Пхеньянның оглу»** (КУДР) 16.00, 17.40. видеозалда: **«Команло»** (АКШ) 9.30, 11.10, 12.50, 14.30, 16.20, 18.00, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кайгамчыктыг эзим» 9.00, 12.40, **«Черниң куу дин куштары»** 10.50, **«Ужуражмышкын»** (2 серилыг) 14.30, 19.30, **«Анда-ла Америка»** 17.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Максим Перепелица» 14.20, **«Төрээн төлу»** (2 серилыг) 16.20, 19.00 шактарда.

Чазалга

Май 17-де үнген № 113 «Шынның» үнүү арнында үнген «Чогум бажыы чүдел?» деп эгелиг төөгү сайгарылгаанга хамаарышкан материалдың дөртү колонказының бирги абзацының сөөлгү домаан «Ол күткүүшкүнүн кол күүсеткичи ТАРН ТК-ның Президиумунуң кежигүнү, иштики херектер министри Поладтың акызы Таваклан болган» деп чазап номчуур.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет турузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер Хемчээли 2 парлалга амады

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң галазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчуг бажын № 1.

Индекс 54241

Тиражы 28000 экз. Чатыг № 417. ТС—00647.